

Tre kritikere, et rettsoppgjør

Overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik sin kritikk av rettsoppgjøret i perioden 1945-1950.

Marie Josefine Kullerud

Masteroppgave i historie ved institutt for arkeologi,
konservering og historie (IAKH).

UNIVERSITETET I OSLO

VÅREN 2016

Tre kritikere, et rettsoppgjør

Overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik sin kritikk av rettsoppgjøret i perioden 1945-1950.

Copyright Marie Josefine Kullerud

2016

Tre kritikere, et rettsoppgjør. Overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik sin kritikk av rettsoppgjøret i perioden 1945-1950.

Marie Josefine Kullerud

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Denne oppgaven beskriver hvordan overlege Johan Scharffenberg, major Oliver. H. Langeland og skribent Marta Steinsvik kritiserte rettsoppjøret i perioden 1945-1950. Et fellestrekk ved disse tre kritikerne var at de verken hadde juridisk bakgrunn eller noen form for forbindelse med partiet Nasjonal Samling. Scharffenberg, Langeland og Steinsvik representerer derfor en tredje gruppe kritikere av rettsoppjøret. Oppgaven er en komparativ analyse av Scharffenberg, Langeland og Steinsvik sin kritikk. Oppgaven sammenlikner kritikken deres med tradisjonell NS-kritikk og fagjuridisk kritikk.

Oppgaven gjør rede for ulike aspekter ved rettsoppjøret, og undersøker hvilke reaksjoner disse tre temaene fikk i samtiden. Oppgaven viser at det var enkelte aspekter ved rettsoppjøret som vekket større engasjement enn andre. For eksempel var dødsstraff og landssvikanordningen av 15. desember 1944 temaer som ble debattert i landets aviser, og som fikk mye oppmerksomhet. Elverumsfullmakten og kapitulasjonsavtalen av 10. juni 1940 er eksempler på temaer som ikke vekket like stort engasjement i samtiden, men som har blitt understreket av NS-kritikere. Oppgaven diskuterer hvordan Scharffenberg, Langeland og Steinsvik kritiserte de ulike temaene, og setter kritikken deres i en bredere sammenheng gjennom å sammenlikne kritikken deres med NS-kritikk og fagjuridisk kritikk.

Oppgaven konkluderer med at Scharffenberg, Langeland og Steinsvik kritiserte rettsoppjøret ulikt. De hadde ulike hensikter, tok i bruk ulike retoriske verktøy for å få frem budskapet sitt og hadde ulik troverdighet. Ytringene deres fikk også ulike reaksjoner fra pressen og påtalemyndighetene. Kritikken deres skiller seg ut fra NS-kritikk på flere måter. I motsetning til NS-kritikken kritiserte ikke Scharffenberg, Steinsvik og Langeland rettsoppjøret for å forsvare personlige holdninger eller egne valg. De var også enige med påtalemyndighetene om at et rettsoppjør var nødvendig for at samfunnet skulle legge fortiden bak seg, men var uenig i hvordan påtalemyndighetene valgte å gjennomføre oppjøret. Gjennom å kritisere rettsoppjøret utfordret Scharffenberg, Steinsvik og Langeland påtalemyndighetene, og kom med viktige bidrag til debatten.

Forord

Med denne masteroppgaven avslutter jeg fem år på lektorprogrammet ved Universitetet i Oslo. Å skrive denne oppgaven har vært interessant og morsomt, men tidvis utfordrende og en smule frustrerende. Arbeidet med den har gitt meg flere perspektiver på okkupasjonshistorien som jeg gleder meg til å formidle videre til fremtidige elever. Jeg vil spesielt takke veileder Øystein Sørensen for at jeg har fått frie tøyler, men god hjelp og veiledning når jeg har hatt behov for det. Takk for at du alltid har vært tilgjengelig, og for at du har gitt meg et ekstra dytt i innspurten. Jeg vil også takke Atle Ruud, Jonny Holen og Kristin Markus for hjelp med korrekturlesing og ferdigstilling av oppgaven.

Takk til familie og venner for oppmuntrende ord og trøst de dagene oppgaven har føltes for stor. En spesielt stor takk går til alle mine venner på Helga Eng's hus for godt vennskap, faglige diskusjoner, hyggelige lunsjpauser og gode klemmer gjennom fem år på Blindern. Studiehverdagen hadde ikke vært det samme uten dere.

Den største takken går til min partner in crime og kjæreste, Amund Ruud. Takk for at du lyser opp hverdagen min og for at du minner meg på at livet er så mye mer.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning	1
1.1	Presentasjon av tema	1
1.2	Problemstilling	1
1.3	Avgrensning av oppgaven	2
1.4	Utgangspunkt.....	3
1.5	Presentasjon av de tre kritikerne.....	5
1.5.1	Major Oliver H. Langeland og Dømmer ikke (1948)	5
1.5.2	Marta Steinsvik og <i>Frimodige ytringer</i> (1946).....	6
1.5.3	Overlege Johan Scharffenberg.....	7
1.6	Sentral litteratur	8
1.7	Plassering av mitt prosjekt	10
1.8	Kilder og metodiske utfordringer	10
1.9	Oppgavens struktur	13
2	Nygaardsvold-regjeringens lovgivningsmyndighet	15
2.1	Innledning.....	15
2.2	En «generalfullmakt».....	15
2.3	Det offisielle synet på Elverumsfullmakten	17
2.4	Reaksjoner på Elverumsfullmakten	18
2.4.1	Den juridiske kritikken	18
2.4.2	Elverumsfullmakten fra et NS-perspektiv	20
2.4.3	Langeland, Steinsvik og Scharffenberg om Elverumsfullmakten	22
2.5	Dødsstraff.....	24
2.6	Reaksjoner på gjeninnføring av dødsstraff.....	26
2.6.1	Debatt i <i>Arbeiderbladet</i> våren 1945.....	26
2.6.2	Utviklingen i synet på dødsstraff	29
2.7	Oppsummering	31
3	Spørsmålet om riksrett	33
3.1	Innledning.....	33
3.1.1	Norsk forsvarspolitikkk før 9.april 1940	33
3.1.2	Mislykket mobilisering.....	34
3.2	Reaksjoner på regjeringens mangel på mobilisering	36
3.3	Spørsmålet om riksrett	39
3.3.1	Kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940.....	39
3.3.2	Var Norge i krig?.....	40
3.3.3	Kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940 fra et NS-perspektiv	42
3.3.4	Undersøkelseskommisjonen av 1945 og Protokollkomiteens syn på riksrett	43
3.3.5	Debatten i Odelstinget	46
3.3.6	Scharffenberg, Steinsvik og Langeland om riksrettsspørsmålet.....	50
3.3.7	Hvorfor ble det ikke riksrett?	54
3.4	Oppsummering	55
4	Landssvikanordningen og de passive NS-medlemmene	56
4.1	Innledning.....	56
4.1.1	§ 86: Bistand til fienden	56
4.1.2	Anordning av 22.januar 1942.....	59
4.2	Landssvikanordningen av 15.desember 1944	61

4.2.1	Hvorfor kollektiv straff av NS-medlemmer?	62
4.2.2	Hvilken betydning fikk landssvikanordningen for rettsoppgjøret?	63
4.3	Reaksjoner på landssvikanordningen av 15. desember 1944	64
4.3.1	Juridisk kritikk	64
4.3.2	Landssvikanordningen fra et NS-perspektiv	66
4.3.3	Langeland, Steinsvik og Scharffenberg om landssvikanordningen	67
4.4	De passive NS-medlemmene i <i>Aftenposten</i>, <i>Morgenbladet</i> og <i>Arbeiderbladet</i>	71
4.4.1	«Samfunnets bunnfall» – debatt 1945-1947	71
4.4.2	«De utstøtte» – debatt 1947-1950	73
4.5	Oppsummering	76
5	Tre kritikere, et rettsoppgjør	78
5.1	Innledning	78
5.2	Autoritet og tema	78
5.3	Retorikk	79
5.4	Reaksjoner på ytringene	83
5.4.1	Reaksjoner mot Scharffenbergs kritikk av rettsoppgjøret	83
5.4.2	Reaksjonene mot <i>Frimodige ytringer</i>	84
5.4.3	Reaksjoner mot <i>Dømmer ikke</i>	87
5.4.4	Stortingsmelding nr. 64	90
5.5	Avisenes rolle	92
5.6	Hvilken betydning hadde Scharffenberg, Langeland og Steinsvik for rettsoppgjøret?	93
5.7	Oppsummering	93
6	Avslutning	95
6.1	Innledning	95
6.2	Samsvar og kontraster mellom Scharffenberg, Langeland og Steinsvik	95
6.3	Et bredere perspektiv – samsvar og kontraster med NS-kritikk og fagjuridisk kritikk	97
6.4	Hvordan preget kritikken den videre debatten om rettsoppgjøret?	98
6.5	Hvor sterk var kritikken?	99
6.6	Konklusjon	100
	Litteraturliste	103

1 Innledning

1.1 Presentasjon av tema

Rettsoppgjøret var et juridisk oppgjør med alle som på en eller annen måte hadde samarbeidet med tyskerne under krigen. Det var et oppgjør Norge aldri hadde sett maken til, verken før eller siden. Rettsoppgjøret behandlet til sammen 92 805 saker mot enkeltpersoner og bedrifter, samt 347 saker mot tyske krigsforbrytere.¹ Det norske rettsoppgjøret var særegent sammenliknet med andre europeiske rettsoppgjør ved at hver av de ca. 55 000 NS-medlemmene ble holdt ansvarlig for partiledelsens handlinger.²

Samfunnsdebatten rundt rettsoppgjøret startet umiddelbart etter frigjøringen. Ettersom avstanden i tid til frigjøringen økte, ble flere sider ved oppgjøret blitt drøftet av både jurister og historikere. Tema for oppgaven er hvordan tre sentrale samfunnskritikere, uten tilknytning til Nasjonal Samling (NS), kritiserte rettsoppgjøret de første fem årene etter frigjøringen, 1945-1950. De tre kritikerne jeg har valgt å undersøke er overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik. Oppgaven tar for seg hvordan disse tre kritiserte rettsoppgjøret i perioden 1945-1950, hvilke temaer de var opptatt av og hvordan deres kritikk plasserer seg i forhold til tradisjonell NS-kritikk og juridisk kritikk.

1.2 Problemstilling

Rettsoppgjøret i Norge berørte både enkeltmennesker og familier. Det er derfor hensiktsmessig, etter min mening, å undersøke hvilke aspekter ved oppgjøret som ble kritisert tidlig etter frigjøringen. I oppgaven skal jeg sammenlikne Scharffenberg, Langeland og Steinsvik med hverandre og sette de i en bredere sammenheng. Følgende forskningsspørsmål skal besvares i oppgaven:

1. Hvilke temaer var Scharffenberg, Langeland og Steinsvik opptatt av?
2. Hva er forskjellene og likhetene mellom de tre respektive kritikernes kritikk, og tradisjonell NS-kritikk og fagjuridisk kritikk?

¹ Hans Fredrik Dahl et al., *Norsk krigsleksikon 1940-45*, Oslo: J. W. Cappelens Forlag A/S, 1995, s.350

² Hans Fredrik Dahl & Øystein Sørensen, «Et parti av lovbrøyttere» i Dahl, Hans Fredrik & Sørensen, Øystein (red.) *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax forlag A/S, 2004, ss.s.93

3. Hvilke reaksjoner fikk Scharffenberg, Langeland og Steinsvik på sin kritikk og hvordan preget kritikken deres den videre debatten om rettsoppjøret?
4. Hvor grunnleggende og sterk var de tre kritikernes kritikk? NS-medlemmene mente at hele rettsoppjøret kunne forkastet. Hvor stiller Scharffenberg, Steinsvik og Langelands kritikk seg til dette?

Til sammen danner disse spørsmålene grunnlaget for å besvare oppgavens

hovedproblemstilling: *Hvordan kritiserte overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik rettsoppjøret i perioden 1945-1950?*

1.3 Avgrensning av oppgaven

Jeg har valgt å avgrense oppgaven både i tid og ved å se på kun tre av samtidens kritikere. Oppgaven skal undersøke hvilke sider av rettsoppjøret som ble kritisert i perioden 1945-1950 av overlege Johan Scharffenberg, skribent Marta Steinsvik og major Oliver H. Langeland. Disse tre kritikerne er valgt med bakgrunn i temaene de var opptatte av, deres stilling i samfunnet, og de ulike reaksjonene de fikk på sin kritikk. Scharffenberg, Steinsvik og Langeland hadde til felles at ingen av dem var tilknyttet NS, eller noen form for juridisk bakgrunn. Bakgrunnen, deres troverdighet og reaksjonene de fikk var derimot svært forskjellig. Det er derfor interessant å se hvilke aspekter ved rettsoppjøret de valgte å kritisere og sette det i en bredere sammenheng. Jeg har valgt å avgrense meg ytterligere ved å undersøke kun én av Langelands bøker; *Dømmer ikke* fra 1948. For å undersøke hvilke temaer det var offentlig debatt om i denne perioden har jeg valgt ut tre aviser; *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet*. Disse tre avisene er valgt av delvis praktiske hensyn, og delvis av analytiske hensyn. Av praktiske hensyn valgte jeg disse tre avisene fordi alle er å finne i Nasjonalbibliotekets digitale arkiv. At Scharffenberg hovedsakelig brukte *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* som organer for å ytre seg, var også avgjørende. Av analytiske hensyn valgte jeg disse avisene fordi avisenes holdning til rettsoppjøret var forskjellig, og de er derfor interessante å sammenlikne.

Jeg har også valgt å gjøre en tematisk avgrensning. Rettsoppjøret i Norge var omfattende, og flere sider ved oppjøret har blitt kritisert. Å ta for seg alle aspekter ved rettsoppjøret ville blitt for omfattende for dette arbeidet. Mine undersøkelser viser at det spesielt var tre temaer som fikk mye oppmerksomhet i perioden 1945-1950:

1. Nygaardsvold-regjeringens lovgivningsmyndighet

2. Spørsmålet om riksrett
3. Landssvikanordningen av 15. desember 1944 og de passive NS-medlemmene.

På bakgrunn av funnene i undersøkelsen min har jeg valgt å fokusere på disse tre temaene og hvordan de ble kritisert av Scharffenberg, Steinsvik og Langeland i den gitte perioden.

1.4 Utgangspunkt

I den første tiden etter andre verdenskrig var historieskrivingen om krigen en viktig del av den nasjonale gjenreisningen i flere land.³ I okkuperte land som Frankrike, Danmark, Nederland og Norge har spesielt motstandskampen blitt trukket frem og idealisert. Interessen for den norske motstandskampen er stor også i dag, hvilket vi ser tydelig også i dagens populærkultur. Eksempler på dette er den store interessen for filmen *Max Manus* som utkom i 2008, eller NRK-serien *Kampen om tungtvannet* fra 2015. I en artikkel i *Nytt Norsk Tidsskrift* fra 2009 skrev historiker Ole Kristian Grimnes at etterkrigstidens nasjonale fortelling om okkupasjonstiden baserte seg på en svart/hvitt motsetning. En kamp mellom de nasjonale, «jøssingene» med kong Haakon 7. på den ene siden og de unasjonale, svikerne, «nazistene» med Vidkun Quisling på den andre siden.⁴ Nesten tjue år tidligere skrev Grimnes en annen artikkel hvor han hevdet at dette søkelyset på motsetningsforholdet hadde skapt et grunnleggende trekk ved norsk okkupasjonshistorie; en nasjonal konsens.⁵ Grimnes mener at det utviklet seg en nasjonal konsens i løpet av krigen om at opposisjon mot det nazistiske regimet med reetablering av demokratiet som mål var det gode, mens NS, kollaborasjon og okkupasjonsstyret var det onde.⁶ Hvorvidt historieskrivingen om okkupasjonstiden har foregått innenfor en slik ramme av nasjonal konsens er en debatt som det fortsatt er uenigheter om.

En påstand er at det var lite rom for å diskutere rettsoppgjøret i den første etterkrigstiden. Men hvor stort rom for diskusjon var det? Som vi skal se var det definitivt rom for å ytre seg og diskutere rettsoppgjøret tidlig etter frigjøringen. Hvilke reaksjoner man fikk på ytringene

³ Furet, Odd-Bjørn «Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering» i Larsen, Stein Uglevik (red.), *I krigens kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid.*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999, ss.31-46, s. 40

⁴ Ole Kristian Grimnes, «Hvor står okkupasjonshistorien nå?» i *Nytt Norsk Tidsskrift*, 03-04/2009, ss.480-488, s.481

⁵ Ole Kristian Grimnes, «Historieskrivingen om okkupasjonen. Det nasjonale konsens-syndromets gjennomslagskraft» i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr.2, 1990, ss.108-120

⁶ Grimnes, «Historieskrivingen om okkupasjonen.», *Nytt Norsk Tidsskrift*, s.117

varierte derimot i stor grad, og negativ kritikk av rettsoppgjøret fikk ofte kraftige reaksjoner tidlig etter frigjøringen. Dette henger sammen med fokuset på motsetningsforholdet mellom «jøssingene» og «nazistene», som Grimnes beskriver i sin artikkel i *Nytt Norsk Tidsskrift*.⁷ Historieskrivingen om okkupasjonen sitt hovedfokus var i lang tid på motstandskampen. Dette betyr ikke at det ikke fantes kritisk litteratur tidlig etter frigjøringen, men mye av denne litteraturen kom fra NS-hold og hadde ofte et ensidig syn på rettsoppgjøret. Ettersom avstanden til okkupasjonstiden økte og nytt kildemateriell ble tilgjengelig endret historieskrivingen om okkupasjonstiden seg. I 1979 utga professor Johs. Andenæs boka *Det vanskelige oppgjøret*. Som jurist var Andenæs selv med på rettsoppgjøret, men fremstillingen hans er likevel nøktern. Andenæs' holdning om at oppgjøret var moralsk og juridisk forsvarlig gjør boka til et forsvar av rettsoppgjøret. Samtidig var Andenæs kritisk til flere sider av rettsoppgjøret, spesielt landssvikanordningen av 15. desember 1944.⁸ Bokas fremstilling av oppgjøret var en viktig inngangsport til en senere debatt.

I en kronikk i *Dagbladet* i 2001 hevdet historiker Ivo De Figueiredo at Andenæs sin bok *Det vanskelige oppgjøret* var det eneste verket som tok for seg rettsoppgjøret i sin helhet. De Figueiredo undret seg over at rettsoppgjøret, som han beskrev som «en enorm moralsk og samfunnsmessig belastning», ikke hadde blitt analysert nærmere av verken historikere eller jurister. Som Grimnes mente han at historieskrivingen om okkupasjonstiden var preget av en nasjonal konsensus.⁹ I kronikken annonserte De Figueiredo forskningsprosjektet «Å overkomme fortiden», hvor han selv var tilknyttet som forsker, med historiker Hans Fredrik Dahl som prosjektleder. Hensikten med forskningsprosjektet var å undersøke ulike vanskelige temaer ved rettsoppgjøret. Spesielt boka *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (2004), redigert av Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen, diskuterer rettsoppgjøret som rettslig og historisk problem. Kapittelet «Et parti av lovbrøyttere» skrevet av redaktørene er et viktig bidrag til forståelse av NS-ideologien, bakgrunnen for hvorfor påtalemyndighetene valgte å straffe dem kollektivt og hvilke konsekvenser dette fikk for samfunnet.¹⁰

⁷ Grimnes, «Hvor står okkupasjonshistorien nå?», *Nytt Norsk Tidsskrift*, 03-04/2009

⁸ Johs. Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*, Oslo: Tano Aschehoug, 1998

⁹ «Oppgjøret som forsvant» av historiker Ivo De Figueiredo i *Dagbladet* 08.02.2001

¹⁰ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, 2004

Vi har de siste årene sett et økt fokus på rettsoppjøret. I 2009 utga historiker Ingerid Hagen sin bok *Oppgjørets time. Om landssvikoppjørets skyggesider*. Hagen baserer seg på kilder fra skribent Marta Steinsviks privatarkiv og tar for seg tidlig kritikk av landssvikoppjøret, fra Steinsvik og andre. Hagen skriver om forarbeidet til rettsoppjøret, fangebehandlingen av landssvikfanger som beskrevet i Steinsviks *Frimodige ytringer* (1946) og injuriersaker mot Peter Harsem, major O.H. Langeland og redaktør Toralv Fanebust. Hagen er kritisk til rettsoppjøret og har et tydelig motiv om å vise at oppjøret ikke var bygget på et tilstrekkelig rettslig grunnlag. Selv om hun blant annet skriver om hvordan Steinsvik, Langeland og Scharffenberg kritiserte oppjøret gjør hun ingen komparativ analyse av disse tre kritikerne.¹¹ Dette er målet med oppgaven.

8. mai 2015 var 70 års jubileumet for frigjøringen av Norge. I januar 2015 ble Landssvikarkivet åpnet for offentligheten og nytt kildemateriell ble tilgjengelig. Forfatter og psykoterapeut Ingeborg Solbrekken utga boka *Landssvikoppjørets hemmelige historie* (2015) som baserer seg på deler av dette kildematerialet. Solbrekken skriver om sider ved landssvikoppjøret som tidligere ikke har vært kjent, om hvordan norske myndigheter brukte tyske krigsforbrytere som provokatører under rettsoppjøret.¹² Dette er sjokkerende lesing om rettsoppjørets mørkere sider. Åpningen av landssvikarkivet vil utvilsomt gi en mer differensiert fremstilling av okkupasjonshistorien.

1.5 Presentasjon av de tre kritikerne

1.5.1 Major Oliver H. Langeland og Dømmer ikke (1948)

Major Oliver H. Langeland (1887-1958) har av journalist Arvid Bryne blitt omtalt som «en mann med stor rettferdighetsans».¹³ Langeland vokste opp på Eid i Nordfjord. Han var en norsk offiser som kjempet aktivt mot de tyske okkupasjonskreftene. Under andre verdenskrig var han leder for Milorg D13 – Oslo og Akershus, som ble landets største avdeling. Da Langeland i 1944 ble kalt til London hadde han i overkant av sju tusen mann under sin

¹¹ Ingerid Hagen, *Oppgjørets time. Om landssvikoppjørets skyggesider*, Oslo: Spartacus forlag, 2009

¹² Ingeborg Solbrekken, *Landssvikoppjørets hemmelige historie. Brukte norske rettsmyndigheter krigsforbrytere og nazimetoder ved landssvikoppjøret?*, Oslo: Opera Forlag, 2015

¹³ Arvid Bryne, *Krig og sannhet. Langelandsaken og landssvikoppjøret*, Oslo: Akademika forlag, 2012, s.5

kommando.¹⁴ I 1948 utga Langeland boka *Dømmer ikke*, en bok som sterkt kritiserte rettsoppjøret. Før boka ble utgitt skrev Langeland en artikkel som ble publisert i flere av landets aviser våren 1948. I artikkelen mente han at Justisdepartementet burde utgi en dokumentsamling som viste hva ikke-nazistiske embetsmenn hadde tenkt om samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten og NS, samt hvordan de hadde handlet i de to første krigsårene. Etter en henvendelse fra *Morgenbladet* svarte justisminister Gundersen at sannsynligheten for at Justisdepartementet ville utgi en slik dokumentsamling var liten, dette fordi dokumenter med betydning hadde kommet frem i forbindelse med landssviksakene. Langeland var misfornøyd med dette svaret og bestemte seg for å gi ut en liknende dokumentsamling. I innledningen oppfordret han Justisdepartementet til å utgi en dokumentsamling fordi departementet hadde mulighet til å gjøre det på en bedre måte enn han som privatperson. Videre skrev Langeland at hele bildet ikke vil komme frem i hans bok da han ikke satt på alle de nødvendige opplysningene.¹⁵ I tillegg til å kritisere offentlige tjenestemenn stilte Langeland seg kritisk til Nygaardsvold-regjeringen og han var en stor pådriver for riksrett.

1.5.2 Marta Steinsvik og *Frimodige ytringer* (1946)

Marta Steinsvik (1877-1950) blir karakterisert av forfatter Ingeborg Solbrekken som en kvinne som gikk i mange retninger. Steinsvik var egyptolog, skribent, foredragsholder og opptatt av både samfunns- og religionsspørsmål.¹⁶ På 20-tallet reiste Steinsvik rundt og holdt foredrag om *Sions vises protokoller* og advarte mot «kommunistjøden». I sin biografi om Steinsvik forklarer Ingeborg Solbrekken dette med at Steinsvik hadde en sterk nasjonalfølelse og trang til å beskytte det kristne fedrelandet.¹⁷ Antisemittistiske holdninger fantes allerede i Norge før det ble forbundet med nazismen.

Etter at freden kom til Norge bestemte Marta Steinsvik seg for å sette i gang sin egen etterforskning. Bakgrunnen var de mange henvendelser hun fikk fra nordmenn som led under rettsoppjøret. Dette var mennesker som enten var i slekt med eller selv opplevde «isfrontens» vrede. Steinsvik fikk flere brev og besøk av personer som skildret livet i de norske fangeleirene hvor flere NS-medlemmer ble plassert. Etterforskningen, som resulterte i

¹⁴ Bryne, *Krig og sannhet*, s.5

¹⁵ O.H. Langeland, *Dømmer ikke*, Oslo: Forlagt av Heim & Samfund A/S, 1948, s.11

¹⁶ Ingeborg Solbrekken, *Kors og kårde. Marta Steinsviks liv og virke 1877-1950*. Oslo: Vidarforlaget AS, 2012, s.9-12

¹⁷ Solbrekken, *Kors og kårde*, s.329

boka *Frimodige ytringer*, skildrer flere episoder hvor norske fanger ble misbrukt både fysisk og psykisk i fangeleirer. Boka bygger på erklæringer fra en rekke varetektsfanger som ble gitt til Steinsvik av en komité uten tilknytning til NS. Hvem som satt i denne komitéen er uvisst, men historiker Ingerid Hagen har pekt ut forfatter og redaktør Toralv Fanebust som den som kontaktet Steinsvik. Fanebust var redaktør for bladet *§ 100*, som kom med kraftig kritikk av landssvikoppgjøret.¹⁸ Hensikten med å skrive *Frimodige ytringer* var å få Justisdepartementet til å sette ned en granskingskomité slik at forholdene i fangeleirene ville bli undersøkt og mishandlingene stanset.¹⁹ Et interessant spørsmål er om Steinsviks holding på 20-tallet bidro til å svekke hennes troverdighet som forfatter. Hun ble anklaget for å være en del av «silkefronten», men utover det er det vanskelig å se om hennes tidligere holdninger til jøder hadde noen konsekvenser for *Frimodige ytringer*. Jeg tror ikke at Steinsviks holdninger svekket hennes troverdighet i samtiden, men at det har påvirket hvordan man har tolket *Frimodige ytringer* i ettertiden er ikke umulig. Jeg baserer denne påstanden på at *Sions vises protokoller* ikke ble nevnt i forbindelse med Steinsvik i de avisene jeg har undersøkt.

1.5.3 Overlege Johan Scharffenberg

Overlege Johan Scharffenberg (1869-1965) var psykiater, skribent, foredragsholder og samfunnsdebattant. Han var opptatt av samfunnsspørsmål og skrev mye i avisene, hovedsakelig *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet*. I sin biografi skrev pedagog Olav Sundet at Scharffenberg var en av få som tidlig så faresignalene da nazismen blomstret opp i Tyskland. Han skrev flere artikler om nazismen i *Arbeiderbladet* og holdt flere foredrag, spesielt for studenter og arbeidere.²⁰ Til tross for sine advarsler gjennom artikler og foredrag om nazismen fikk han holde frem med sitt yrke og samfunnsengasjement en stund etter at Norge ble okkupert. Etter en tale høsten 1940 for Studentersamfundet i Oslo, hvor målet var å vekke motstandsviljen blant studentene, ble Scharffenberg arrestert for en liten periode. Sundet antar at Scharffenberg ble tatt inn til avhør flere ganger både til Gestapo og Statspolitiet, men han ble ikke arrestert mer enn én gang. Scharffenberg fikk stort betydning i den første fasen av okkupasjonstiden da det gjaldt å vekke motstandsviljen i folket, men ble ikke en del av den «indre sirkelen» som avgjorde motstandspolitikken senere.²¹

¹⁸ Hagen, *Oppgjørets time*, s.75

¹⁹ Hagen, *Oppgjørets time*, s.69 og Solbrekken, *Kors og kårde*, s.608

²⁰ Olav Sundet, *Johan Scharffenberg (1869-1965). Samfunnslege og stridsmann*. Oslo: Tanum-Norli, 1977, s.191-192

²¹ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.210

Da frigjøringen kom skrev Scharffenberg på ny kronikker i *Arbeiderbladet*. Før det hadde gått lang tid byttet han derimot organ til *Morgenbladet*. Grunnen til dette var Scharffenbergs negative holdninger til London-regjeringen, samt hans meninger om hvordan rettsoppgjøret burde ha utartet seg. Han skrev mange kronikker om de passive NS-medlemmene og stilte seg kritisk til behandlingen av dem. Sundet skrev at Scharffenberg så det som sin plikt å forhindre at befolkningens hat mot NS-medlemmer ikke gikk utover rettsstatens prinsipper.²²

1.6 Sentral litteratur

For min oppgave har professor Johs. Andenæs sin bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) vært viktig. Som nevnt gir boka en helhetlig fremstilling av oppgjøret, og det er interessant å se hvilke aspekter ved oppgjøret Andenæs var kritisk til da han selv deltok i det. Utgivelsen jeg benytter meg av i denne oppgaven er nyutgivelsen av Tano Aschehoug fra 1998. Et annet viktig juridisk perspektiv var skrevet *Landssvik* (1945) av samtidens fremste jurist Jon Skeie. Skeie stilte seg kritisk til landssvikanordningen av 15. desember 1944 og protesterte mot at rettsvesenet skulle ta i bruk provisoriske anordninger med tilbakevirkende kraft. Skeie var også skeptisk til Elverumsfullmakten.²³ *Landssvik* er viktig både på grunn av Skeies juridiske begrunnelser, og fordi NS-medlemmer og andre som kritiserte rettsoppgjøret ofte henviser til Skeie.

Om rettsoppgjøret i Norge har det de siste årene blitt skrevet mye, spesielt forskingsprosjektet «Å overkomme fortiden» har belyst flere aspekter ved oppgjøret. For min oppgave har spesielt *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (2004), redigert av Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen vært viktig. *Dommen til døden* (2004), skrevet av historiker Lars-Erik Vaale, har interessante perspektiver. Vaale skriver om hvordan dødsstraffen i Norge ble debattert i offentligheten i perioden 1945-1950 og hvordan synet på dødsstraff endret seg på bare disse fem årene. Boka gir et innblikk i hvilke krav den allmenne opinionen stilte til oppgjøret og hvor stor uenighet det var om gjeninnføring av dødsstraffen.²⁴

²² Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.224

²³ Jon Skeie, *Landssvik*, Oslo: Olaf Norli, 1945

²⁴ Lars-Erik Vaale, *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*, Hans Fredrik Dahl (red.), Oslo: Pax Forlag, 2004

Oppgjøret time. Om landssvikoppgjørets skyggesider (2009) av Ingerid Hagen har vist seg nyttig for min oppgave. Dette fordi hun skriver om kritikk av rettsoppgjøret i perioden 1945-1950, men også fordi hun selv er kritisk til oppgjøret og derfor har noen perspektiver som ikke er å finne mange andre steder. I tillegg skriver hun om reaksjonene på Steinsviks bok *Frimodige ytringer* (1946) og injurienesaken mot major Langeland.²⁵ I sin bok *9.april 1940. Et historisk bedrag* (2014) ser historiker og journalist Aage G. Sivertsen på hendelsesforløpet til 9.april 1940 med et nytt, kritisk blikk. Han vektlegger Nygaardsvold-regjeringens rolle og diskuterer riksrettsspørsmålet, hvilket få historikere har gjort før han.²⁶ Som Hagen forholder Sivertsen seg skeptisk til rettsoppgjøret og utfordrer det tradisjonelle synet på London-regjeringen.

Det har ikke blitt skrevet mye om de tre kritikerne som jeg undersøker i denne oppgaven. Pedagog Olav Sundet skrev en biografi om overlege Scharffenberg i 1977, *Johan Scharffenberg. Samfunnslege og stridsmann*. Biografien tar for seg Scharffenbergs liv og hans holdninger under og etter okkupasjonen og gir et positivt bilde av overlegen.²⁷ I 2010 kom forfatter Espen Søybye sin biografi om Scharffenberg, *En mann fra forgangne århundrer. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965*. Søybye sin biografi skiller seg fra Sundet sin biografi ved at det er en arkivstudie. Søybye har gjennomgått store deler av det enorme arkivmaterialet som Scharffenberg etterlot seg, og gir en detaljert fremstilling av Scharffenbergs liv og interesser.²⁸ Ingeborg Solbrekken har skrevet en biografi om Marta Steinsviks liv og virke med tittel *Kors og Kårde* (2012). Biografien tar utgangspunkt i samtaler med Steinsviks barnebarn og kilder fra hennes privatarkiv. Solbrekken skildrer Steinsviks liv og tar for seg arbeidet med *Frimodige ytringer* (1946) og Steinsviks holdninger til rettsoppgjøret.²⁹ Om major Oliver H. Langeland har det blitt skrevet svært lite. Journalist Arvid Bryne sin bok *Krig og sannhet. Langelandsaken og landssvikoppgjøret* (2012) beskriver injurienesaken mot Langeland og tar sikte på å sette saken mot Langeland i sammenheng med resten av rettsoppgjøret.³⁰ Høsten 2015 leverte Lena Tveit Saur sin masteroppgave «Frå raseideologi til Milorg-mann. Oliver H. Langeland sin politiske-ideologiske bakgrunn». I motsetning til Bryne og Hagen, som fokuserer på Langelands bøker

²⁵ Hagen, *Oppgjørets time*, 2009

²⁶ Aage G. Sivertsen, *9.april 1940. Et historisk bedrag*, Oslo: Kagge Forlag, 2014

²⁷ Sundet, *Johan Scharffenberg*, 1977

²⁸ Espen Søybye, *En mann fra forgangne århundrer. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965. En arkivstudie*, Oslo: Forlaget Oktober, 2010

²⁹ Solbrekken, *Kors og kårde*, 2012

³⁰ Bryne, *Krig og sannhet*, 2012

og injuriesaken mot ham, skrev Tveit Saur om Langeland før krigen, mer nøyaktig om hans politiske og ideologiske holdninger.³¹

For å få et NS-perspektiv på de aspektene ved rettsoppgjøret som oppgaven undersøker har jeg valgt å benytte meg av to bøker skrevet av aktive NS-medlemmer. Den første er *Et annet syn* (1952) skrevet av tidligere Arbeiderpartipolitiker og NS-medlem Håkon Meyer. Den andre er *Også dette bør være sagt* (1982) av Einar Syvertsen. Syvertsen sin bok er utgitt av Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie (INO) som en del av serien «Supplement til okkupasjonshistorien». Boka var ferdigskrevet allerede i 1958, men det lyktes ikke Syvertsen å finne et forlag som ville utgi den. Den ble derfor ikke utgitt før nesten 10 år etter hans død. Bøkene er interessante fordi de beskriver okkupasjonstiden fra et NS-synspunkt, og er eksempler på at NS-medlemmer ikke nødvendigvis opplevde krigen på samme måte som «gode nordmenn».

1.7 Plassering av mitt prosjekt

Meg bekjent er det få som har skrevet om hvordan rettsoppgjøret i Norge ble kritisert de første fem årene etter frigjøringen. Det er ingen som tidligere har foretatt en komparativ analyse av Scharffenberg, Langeland og Steinsvik sin kritikk av rettsoppgjøret. Ingerid Hagen trekker frem kritikk av alle tre nevnte kritikere i sin bok *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (2009), men uten å sammenlikne kritikerne med hverandre. I denne oppgaven skal jeg diskutere samsvar og kontraster mellom de tre kritikerne, og plassere dem i en bredere sammenheng.

1.8 Kilder og metodiske utfordringer

Denne oppgavens viktigste kildemateriale er *Dømmer ikke* (1948) av major Oliver H. Langeland, *Frimodige ytringer* (1946) av skribent Marta Steinsvik og diverse kronikker skrevet av overlege Johan Scharffenberg i *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* i perioden 1945-1950

³¹ Lena Tveit Saur, «Frå raseideologi til Milorg-mann. Oliver H. Langeland sin politiske-ideologiske bakgrunn», upublisert masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2015

Jeg bruker *Dømmer ikke*, *Frimodige ytringer* og Scharffenbergs kronikker som beretninger da de forteller noe om rettsoppgjøret i samtiden. Det finnes utfordringer ved å bruke beretninger som kilder, berettende kilder er ikke nødvendigvis sanne.³² I dette tilfelle er de skrevet av privatpersoner som var uenig i hvordan rettsoppgjøret foregikk. Langeland, Steinsvik og Scharffenberg sine subjektive beretninger om rettsoppgjøret samsvarer derfor ikke med den offentlige beretningen fra påtalemyndighetene. Kildene jeg bruker har derfor tendens, hvilket vil si at opphavspersonen har en interesse av å fremstille et saksforhold på en spesiell måte.³³ På tross av at de har tendens, og at de står i kontrast til den offisielle beretningen, vil jeg likevel påstå at kildene har en form for troverdighet. Langeland, Steinsvik og Scharffenberg kritiserer mange av de samme aspektene ved rettsoppgjøret, og kritikken deres samsvarer ofte med kritikk fra andre fra samme tidsperiode.

Bortsett fra bøkene til Langeland og Steinsvik har *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* fra perioden 1945-1950 vært viktige kilder. Alle avisene finnes i Nasjonalbibliotekets digitale arkiv. Alt av *Aftenposten* og *Arbeiderbladet* er digitalisert. Store deler av *Morgenbladet* fra denne perioden er digitalisert, resten finnes på mikrofilm hos Nasjonalbiblioteket i Oslo. Min undersøkelse har omfattet avisenes behandling av forskjellige aspekter ved rettsoppgjøret i perioden 1945-1950, med spesielt fokus på artikler som kan si noe om forståelsen av Elverumsfullmakten, kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940, dødsstraff, riksrettsprosmålet, landssvikanordningen av 15.desember 1944 og passive NS-medlemmer i den gitte perioden. Jeg har også undersøkt avisene for debatter tilknyttet disse temaene og etter kronikker skrevet av Scharffenberg. I tillegg har jeg sett på hva avisene skrev om *Frimodige ytringer* og *Dømmer ikke* da de ble utgitt, samt dekningen av injuriersaken mot Langeland.

Alle avisartikler som er sitert i denne oppgaven er funnet gjennom Nasjonalbibliotekets søkeverktøy. Det finnes to hovedutfordringer ved å bruke slike søkeverktøy. For det første har man ingen garanti for at alle relevante artikler kommer opp på et enkelt søkeord. Risikoen for å gå glipp av viktig informasjon kan derimot reduseres ved å bruke flere søkeord. For det andre gir ikke trefflisten nødvendigvis riktig statistikk over antall artikler relatert til et tema i en bestemt avis eller en bestemt periode. For eksempel ga søkeordet «Scharffenberg» mange

³² Knut Kjeldstadli. *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999, s.174

³³ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, s.180

treff i alle tre avisene, men ofte var dette annonser angående foredrag Scharffenberg skulle holde og ikke kronikker eller andre relevante artikler. Gjennom å benytte meg av et slikt søkeverktøy har jeg nok ikke funnet frem til alle Scharffenbergs kronikker skrevet i denne tidsperioden, men jeg mener utvalget er representativt for Scharffenbergs holdninger i den gitte perioden. Som nevnt er ikke alle utgivelser av *Morgenbladet* fra denne perioden digitalisert, en mindre del av utgivelsene finnes kun på mikrofilm. Jeg har valgt å løse denne utfordringen med å sjekke de ikke-digitaliserte utgavene av *Morgenbladet* de gangene jeg har funnet noe interessant i enten *Aftenposten* eller *Arbeiderbladet* som det er naturlig at også *Morgenbladet* ville ha dekket.

I denne oppgaven skal jeg gjøre en komparativ analyse. Ifølge historiker Knut Kjeldstadli kan komparativ metode tjene to formål. Det første formålet går ut på å vise at teori gjelder allment. I mitt tilfellet blir dette vanskelig fordi Langeland, Steinsvik og Scharffenberg kun er tre enkeltmennesker, og deres uttalelser er ikke representative for hva allmennheten mente om rettsoppjøret. Derimot kan *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* representere en bredere gruppes syn på rettsoppjøret. På tross av at avisene hadde ulikt syn og politisk ståsted, kan de ulike presseorganene representere ulike grupper i samfunnet som identifiserer seg med avisenes ulike ståsted. Det andre formålet komparativ metode kan tjene er å finne ut noe, forklare og finne sammenhenger. I min komparative analyse av forskningsobjektene har jeg valgt å fokusere på forskjellene mellom dem for å drøfte de tre kritikernes ulike fremstillinger og hvilke reaksjoner de fikk på sine ytringer.³⁴

Kildematerialet: bøkene skrevet av Langeland og Steinsvik, og kronikker skrevet av Scharffenberg, byr på flere metodiske problemer når det kommer til representativitet. Som nevnt er de tre kritikerne kun tre enkeltmennesker, derfor er ikke uttalelsene deres representative for hva allmennheten mente om rettsoppjøret. Heller ikke de forskjellige kronikkene, avisartiklene eller debattinnleggene i *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* er representative. Dette fordi avisene hadde forskjellig politisk ståsted, hvilket kan ha hatt betydning for hvordan redaksjonene har valgt å fremstille ulike saker, eller hvilke debattinnlegg de valgte å trykke. Hva som ble skrevet og trykt i de tre respektive avisene, er derfor ikke representativt for hva det norske folk som helhet mente om rettsoppjøret. Samtidig kan de si noe om hva ulike grupperinger i samfunnet, som identifiserte seg med

³⁴ Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var*, s.263-264

avisenes ståsted, mente om debatten. Dahl skriver at presseorganene er interessante kilder fordi de er kilder til opinionen.³⁵ Videre understreker han at en opinions mening er kompleks og må forstås på bakgrunn av tidligere meninger og kontekst. Å få pålitelige resultater er derfor vanskelig.³⁶ Kildematerialets begrensninger gjør at jeg ikke kan gjøre en opinionanalyse. Derimot kan jeg si noe om tendenser i debatten som fant sted. Oppgaven er derfor en kvalitativ studie av et kildemateriale, som til tross for sine begrensninger, kan si noe om hvordan rettsoppgjøret ble kritisert i en gitt periode.

1.9 Oppgavens struktur

Som nevnt tidligere, har jeg valgt å strukturere oppgaven etter de tre temaene som jeg mener ble utsatt for mest kritikk i perioden 1945-1950:

1. Nygaardsvold-regjeringens lovgivningsmyndighet
2. Spørsmålet om riksrett
3. Landssvikanordningen av 15. desember 1944 og de passive NS-medlemmene

Disse tre temaene har fått hvert sitt empiriske kapittel i oppgaven.

Opgaven er delt i seks kapitler, hvor kapittel en og seks er henholdsvis en innledning og en avslutning. I kapittel to gjør jeg rede for Elverumsfullmaktens betydning for London-regjeringens lovgivningsmyndighet og diskuterer hvorfor det var lite interesse for den i samtiden. I tillegg vil jeg gjøre rede for gjeninnførelsen av dødsstraff, og trekker blant annet frem en interessant debatt i *Arbeiderbladet* satt i gang av Scharffenberg. Avslutningsvis diskuterer jeg hvordan synet på dødsstraff utviklet seg i perioden 1945-1950, og hvilken holdning Scharffenberg, Steinsvik og Langeland hadde til temaet.

I kapittel tre gjør jeg rede for spørsmålet om riksrett. Her trekker jeg frem reaksjoner på den mislykkede mobiliseringen i april dagene 1940 og debatten om riksrett i Odelstinget. Videre sammenlikner jeg Scharffenberg, Steinsvik og Langelands synspunkter på spørsmålet om riksrett. Til slutt drøfter jeg hva som var grunnen til at det ikke ble reist tiltale mot Nygaardsvold-regjeringen.

³⁵ Hans Fredrik Dahl, *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*, Oslo: N. W. Damm & Søn, 2004, s.62

³⁶ Dahl, *Mediehistorie*, s.68

I kapittel fire gjør jeg rede for bakgrunnen til landssvikanordningen av 15. desember 1944, og trekker frem de ulike reaksjonene anordningen fikk. Videre drøfter jeg samsvar og kontraster mellom de tre kritikernes argumentasjon og den juridiske kritikken. Deretter trekker jeg frem hvordan de passive NS-medlemmene ble fremstilt i debatter i *Aftenposten*, *Morgenbladet* og *Arbeiderbladet*, og diskuterer hvordan synet på de passive NS-medlemmene endret seg i perioden 1945-1950.

Kapittel fem er en komparativ analyse av Scharffenberg, Steinsvik og Langeland sine motiver, troverdighet og retorikk. I analysen har jeg valgt å fokusere på forskjellene mellom de tre kritikerne. Jeg trekker frem reaksjoner de fikk fra opinionen, pressen og påtalemyndighetene og drøfter hva som var grunnen til at de fikk forskjellige reaksjoner på sine ytringer. Til slutt diskuterer jeg hvilken betydning de har hatt for debatten om rettsoppgjøret. I det siste og sjette kapitlet vil jeg samle trådene fra de øvrige kapitlene og presentere konklusjonen min.

2 Nygaardsvold-regjeringens lovgivningsmyndighet

2.1 Innledning

Da Nygaardsvold-regjeringen ankom London i juni 1940 erklærte de seg som Norges eneste godkjente regjering. Fra London skulle de fortsette kampen om å befri Norge. Men hva slags lovgivningsmyndighet hadde den norske eksilregjeringen? Hvor bred var den konstitusjonelle myndigheten og hvordan ble den brukt? Dette er spørsmål som var viktige i perioden 1945-1950 fordi de provisoriske anordningene som Nygaardsvold-regjeringen vedtok i eksil ble brukt rettsoppgjøret. Den norske eksilregjeringen skilte seg ut fra alle de andre eksilregjeringene som befant seg i London ved at de hadde en fullmakt fra Stortinget å vise til. Hagen skriver at regjeringen gjennom Elverumsfullmakten hadde «sikret seg et legalt grunnlag for sin virksomhet i eksil».³⁷ Det ble gitt flere provisoriske anordninger i eksilperioden som skulle forberede det fremtidige rettsoppgjøret. Om dødsstraff skulle gjeninnføres gjennom en slik provisorisk anordning var et spørsmål som London-regjeringen i samarbeid med Hjemmefrontens Ledelse var nødt til å bli enige om, og som fikk reaksjoner hjemme i Norge.

I dette kapittelet skal jeg redegjøre for Elverumsfullmakten og diskutere om den ga Nygaardsvold-regjeringen utvidet lovgivningsmyndighet i eksil. Videre skal jeg diskutere hvorfor Scharffenberg, Langeland og Steinsvik hadde få meninger om Elverumsfullmakten, mens NS-medlemmer i større grad fokuserte på den. Deretter skal jeg redegjøre og diskutere hvorfor dødsstraff var en nødvendighet for rettsoppgjøret. Videre vil jeg presentere en debatt i *Arbeiderbladet* i 1945, og drøfte hvilke holdninger Scharffenberg, Langeland og Steinsvik hadde til bruk av dødsstraff. Til slutt vil jeg diskutere hvordan synet på dødsstraff endret seg i løpet av 1945-1950.

2.2 En «generalfullmakt»³⁸

³⁷ Hagen, *Oppgjørets time*, s.19

³⁸ Uttrykket «generalfullmakt» ble brukt av Stortingspresident C. J. Hambro for å beskrive fullmakten. Som beskrevet i Ole Kristian Grimnes in bok *Veien inn i krigen* (1987).

Elverumsfullmakten ble til på et ekstraordinært stortingsmøte på Elverum Folkehøgskole. Stortingspresident C. J. Hambro la muntlig frem et forslag om å utstyre Nygaardsvold-regjeringen med en «generalfullmakt». Med en slik fullmakt ville regjeringen ha myndighet til å ivareta rikets interesser om omstendighetene gjorde det slik at Stortinget ikke kunne samles, og regjeringen måtte forlate landet.

Elverumsfullmakten har blitt anerkjent som enstemmig vedtatt til tross for at det ikke ble foretatt noen formell votering. Mangelen på en formell votering ble utgangspunktet for en diskusjon om fullmaktens hensikt og lovgivningsmyndighet. Fullmaktforslaget ble ikke lagt frem som et eget forslag, men som en del av en pakke på fire forslag. De tre andre forslagene var: å danne et forhandlingsutvalg som skulle forhandle med tyskerne, opprettelse av tre konsultative statsrådsstillinger for representanter fra de borgerlige partiene, og forslag om å oppnevne partitillitsmenn som regjeringen kunne drøfte situasjonen med hvis Stortinget ikke kunne samles. Grimnes påpeker at det ikke har vært noen strid om de tre andre forslagene, og at de som var tilstede på Stortingsmøte 9.april 1940 mest sannsynlig ikke skilte forslagene fra hverandre.³⁹ Elverumsfullmakten skulle vise seg å få betydning for Nygaardsvold-regjeringen mens de befant seg i eksil, og senere en betydning for rettsoppgjøret. Det har blitt stilt spørsmål ved hva slags innhold og bredde Elverumsfullmakten var ment å ha da forslaget ble lagt frem, i forhold til hva slags betydning fullmakten fikk for Nygaardsvold-regjeringen etter at de ankom London i juni 1940 og forslaget endelig ble skrevet ned. At fullmakten ikke ble votert over har ført til at enkelte har ment den ikke kan ansees som gyldig, hvilket er det samme som å si at de provisoriske anordningene med hjemmel i Elverumsfullmakten står uten konstitusjonelt grunnlag.

Formelt må en fullmakt til å utøve lovgivningsmyndighet vedtas både av Odel- og Lagting, hvilket ikke var tilfellet for Elverumsfullmakten. Grimnes skriver at hvis Elverumsfullmakten ble vedtatt 9.april 1940 ble den vedtatt på en irregulær måte.⁴⁰ Fullmakten har blitt anklaget for å stride mot § 17 i Grunnloven som sier:

Kongen kan gi og oppheve anordninger som angår handel, toll, næringsveier og offentlig forvaltning og regulering; dog må de ikke stride mot konstitusjoner og de

³⁹ Ole Kristian Grimnes, *Veien inn i krigen. Regjering Nygaardsvolds krigsvedtak i 1940*, Oslo: Aschehoug, 1987, s.103

⁴⁰ Grimnes, *Veien inn i krigen*, s.101

lover som Stortinget har gitt i samsvar med etterfølgende §§ 76, 77, 78 og 79. De gjelder provisorisk til neste Storting.⁴¹

Ifølge § 17 kunne ikke Kongen i statsråd gi eller oppheve provisoriske anordninger som angikk lov og rett. Flere av de provisoriske anordningene som ble vedtatt i London gikk likevel utenfor den lovgivningsmyndigheten London-regjeringen hadde ifølge § 17. For å legitimere denne overtredelsen ble Elverumsfullmakten lagt til grunn. «Generalfullmakten» gjorde det mulig for London-regjeringen å vedta provisoriske anordninger som i utgangspunktet lå utenfor deres lovgivningsmyndighet i eksil.

2.3 Det offisielle synet på Elverumsfullmakten

Hvordan offentligheten forsto Elverumsfullmakten i årene 1945-1950 var i stor grad preget av Undersøkelseskommissjonen av 1945. Undersøkelseskommissjonen sin oppgave var å granske norsk politikk før og etter 9.april 1940, samt Nygaardsvold-regjeringens tid i London. Kommisjonen gransket Stortingets og Høyesteretts forhold under krigen i tillegg til sivile og militære forhold.

Det har hovedsakelig vært to forklaringer på hvorfor Elverumsfullmakten ble anerkjent som enstemmig vedtatt. For det første var det ingen som ytret noen protest mot forslaget da Hambro la det frem muntlig 9.april 1940. For det andre har den ekstraordinære situasjonen som Norge befant seg i blitt vektlagt når Elverumsfullmaktens gyldighet har blitt vurdert. Det var rett og slett ikke tid til å granske grunnlovsparagrafer.⁴² Undersøkelseskommissjonen av 1945 skrev at selv om fullmakten ble til på en irregulær måte, var forholdene 9.april 1940 såpass særegne at fullmaktens gyldighet måtte anerkjennes.⁴³ Kommisjonen beskrev Hambro sitt forslag som «et lykkelig grep», dette fordi Elverumsfullmakten «ga Regjeringen trygg grunn å stå på i den lovgivende virksomhet».⁴⁴ Samtidig understreket kommisjonen at regjeringen ville hatt mulighet til å utøve samme form for myndighet, selv uten fullmakten. Kommisjonen begrunnet dette med de ekstraordinære forholdene Norge som nasjon sto ovenfor 9.april 1940. I desember 1946 ble det besluttet av Odelstinget at

⁴¹ Norges Grunnlov, paragraf 17

⁴² Grimnes, *Veien inn i krigen*, s.100

⁴³ Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945, Bilag nr.8: Norsk politikk 9.april – 7.juni 1940. Bilag, Bind II. Utgitt av Stortinget, Oslo, 1947.

⁴⁴ Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945, Bilag: Bind II, s.267

Undersøkelseskommisjonens innstillinger skulle gjennomgå av Protokollkomiteen. Protokollkomiteen ble satt sammen for å gå igjennom Undersøkelseskommisjonens gransking og besto av representanter fra alle de politiske partiene, hvor representantene fra Arbeiderpartiet dannet et flertall. Protokollkomiteen sa seg enig med Undersøkelseskommisjonen og kom enstemmig frem til at Elverumsfullmakten var en fullmakt gitt fra Stortinget til regjeringen som skulle gjelde til Stortinget kom sammen på nytt.⁴⁵

2.4 Reaksjoner på Elverumsfullmakten

Elverumsfullmakten fikk veldig lite oppmerksomhet i perioden 1945-1950. Isolert ble den ikke diskutert i avisene og samtidens samfunnskritikere viste lite interesse for den. Forklaringen på dette ligger i at Elverumsfullmakten var allment forstått som vedtatt tidlig etter frigjøringen. Både Undersøkelseskommisjonen av 1945 og Protokollkomiteen anerkjente fullmakten, hvilket var en konstatering av dens gyldighet. Etersom avstanden i tid til rettsoppgjøret økte oppsto det en diskusjon om Elverumsfullmakten. Diskusjonen var hovedsakelig juridisk, men andre kritikere av rettsoppgjøret har også kommentert Elverumsfullmakten. Spesielt de som kritiserte de provisoriske anordningene, som la grunnlaget for rettsoppgjøret. Elverumsfullmakten har spesielt blitt kritisert for at den strider mot § 17 i Grunnloven og at London-regjeringen gikk utenfor sin opprinnelige konstitusjonelle myndighet ved å bruke den.

2.4.1 Den juridiske kritikken

Den juridiske debatten om Elverumsfullmakten handlet i hovedsak om tre faktorer. For det første det faktum at fullmakten ikke var gjenstand for en formell votering 9.april 1940. For det andre om hvorvidt fullmakten var grunnlovsstridig eller ikke. Og for det tredje tok debatten for seg spørsmålet om Elverumsfullmakten ga Kongen i statsråd lovgivningsmyndighet utover § 17 i Grunnloven. Spesielt tre jurister var opptatt av problematikken rundt fullmakten etter krigen; Jon Skeie, Frede Castberg og Johs. Andenæs. Alle tre kritiserte Elverumsfullmakten, men vektla forskjellige faktorer i sin argumentasjon og kritikk av fullmakten.

⁴⁵ «De provisoriske anordninger må ikke skape presedens» i *Morgenbladet*, 19.11.1946

Bakgrunnen for kritikken av Elverumsfullmakten var hovedsakelig at Kongen i statsråd tok fullmakten i bruk for å gi provisoriske anordninger utover § 17. Enkelte av disse anordningene, for eksempel den berømte landssvikanordningen av 15. desember 1944, var i seg selv grunnlovsstridige da de hadde tilbakevirkende kraft. Dette har, i tillegg til mangel på formell votering, ført til at Elverumsfullmakten har blitt kritisert for å ikke være legitim. Spørsmålet om hvorvidt Elverumsfullmakten ga Nygaardsvold-regjeringen utvidet lovgivningsmyndighet ble behandlet i Høyesterett første gang i forbindelse med Haaland-saken i august 1945. Da ble det stilt spørsmål om hvorvidt Kongen i statsråd hadde gått utenfor sin lovgivningsmyndighet når det kom til de provisoriske anordningene, som tok for seg straffer for landssvik. Høyesterett konkluderte med at nødssituasjonen som forelå ga Kongen i statsråd utvidet lovgivningsmyndighet fordi det var umulig for Stortinget å samles og fatte gyldige vedtak.⁴⁶

Andenæs var den av juristene som støttet beslutningen til Høyesterett om å anerkjenne Elverumsfullmakten som vedtatt da det ikke fant sted noen klar opposisjon mot forslaget.⁴⁷ Derimot hevdet Castberg at Elverumsfullmakten ikke ble vedtatt på Stortingsmøtet i Elverum fordi den ikke oppfyller de formelle kravene til en lovgivende fullmakt. På tross av at det ikke ble ytret noen protester mot forslaget mente Castberg at formalia burde veie tyngst, og at fullmakten derfor var ugyldig.⁴⁸ I sin bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) kommenterte Andenæs Castberg sitt utsagn med at det var å sette form over innhold, hvis man ikke tar hensyn til den ekstraordinære situasjonen som fant sted på Stortingsmøtet 9. april 1940.⁴⁹ Castberg understreket at det var den konstitusjonelle nødretten som lå til grunn for London-regjeringens lovgivningsmyndighet, og at Elverumsfullmakten i så måte var overflødig.⁵⁰ Gjennom konstitusjonell nødrett hadde konge og regjering allerede mulighet til å fortsette kampen for Norges nasjonale selvstendighet og demokratiske forfatning. Høyesterett konkluderte med at Elverumsfullmakten kun var en konstatering av nødretten som allerede lå til grunn. Andenæs var på dette punktet enig med Castberg og poengterte: «Den overdragelse av hele Stortingets myndighet som fullmakten innebar, kan bare forsvares på grunn av den ekstraordinære situasjon; den ligger utenfor det Stortinget kunne beslutte under normale

⁴⁶ Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945, «Regjering Nygaardsvolds virksomhet fra 7. juni 1940 til 25. juni 1945». Utgitt av Stortinget, Oslo, 1947. s.236

⁴⁷ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.115

⁴⁸ Frede Castberg, *Juridiske stridsspørsmål i Norges politiske historie*, Oslo: Universitetsforlaget, 1971, s.57

⁴⁹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.115

⁵⁰ Castberg, *Juridiske stridsspørsmål i Norges politiske historie*, s.57-59

forhold.».⁵¹ Skeie sa seg derimot uenig med Castberg og Andenæs. Han kritiserte bruken av konstitusjonell nødrett i *Landssvik* (1946). Der hevdet han at hvis «nød» brøt konstitusjonen, holdt ikke konstatering av det faktum at Stortinget ikke kunne utøve sin lovgivningsmyndighet som begrunnelse for å gi Kongen en rett som Grunnloven nekter ham.⁵² Med andre ord legitimerte ikke nødsituasjonen som Norge befant seg i 9.april 1940 Stortingets overskridelse av § 17 i Grunnloven. Videre skrev Skeie at om tilfellet hadde vært at Elverumsfullmakten ble votert over, ville fullmakten likevel ikke gitt Kongen i statsråd lovgivningsmyndighet. Dette fordi Stortinget ikke kunne ha opphevet § 17 i Grunnloven da den er «det prinsipale i konstitusjonens maktfordeling.».⁵³

Den juridiske debatten om Elverumsfullmaktens gyldighet har satt sitt preg på den offentlige debatten om rettsoppgjøret. Spesielt Andenæs har bidratt til å støtte opp under det offisielle synet på Elverumsfullmakten. På den andre siden har NS-medlemmer, og andre som kritiserte oppgjøret, funnet støtte i Skeie sitt skriv *Landssvik*. Dette fordi han mente at Elverumsfullmakten ikke ga Kongen i statsråd myndighet til å gi nye straffelover som provisoriske anordninger. Kritikere av rettsoppgjøret har derfor referert til Skeie når de har argumentert for at passivt NS-medlemsskap ikke burde straffes med landssvik. Andenæs poengterte i *Det vanskelige oppgjøret* at Skeie sitt standpunkt er misforstått, da han verken var NS-tilhenger eller hadde sympati for tyskerne. Ifølge Andenæs mente Skeie at NS-medlemsskap kunne straffes så lenge den tiltalte hadde forstått at Nasjonal Samling støttet tyskerne, men Skeie fant de provisoriske anordningene unødvendige for å straffe NS-medlemsskap da han mente at straffeloven fra 1902 (heretter kalt straffeloven) var tilstrekkelig.⁵⁴

2.4.2 Elverumsfullmakten fra et NS-perspektiv

I sin kritikk av rettsoppgjøret har NS-medlemmene dratt frem Elverumsfullmakten i forbindelse med kritikk av landssvikanordningen. NS-medlemmene var av den oppfatning at London-regjeringen ikke hadde lovgivningsmyndighet til å gi landssvikanordningen som en provisorisk anordningen. Ifølge NS-synet gikk Elverumsfullmakten utover de konstitusjonelle rammene i § 17 og kunne derfor ikke ansees som rettsgrunnlag for

⁵¹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.116

⁵² Skeie, *Landssvik*, s.28

⁵³ Skeie, *Landssvik*, s.27

⁵⁴ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.261-262

landssvikanordningen, som vil bli diskutert nærmere i et senere kapittel. NS-medlem og landssvikdømte Einar Syvertsen skrev konsekvent «Elverumsfullmakten» i sin bok *Også dette bør være sagt* (1982). Den konsekvente bruken av anførselstegn viser tydelig at Syvertsen ikke anerkjente fullmakten som han beskrev som et «fantom-dokument»⁵⁵. Ifølge folkeretten i Haag-konvensjonen hadde en eksilregjering normalt ikke myndighet til å vedta lover for et okkupert område. Derfor ville det normalt ikke vært mulig å anvende Landssvikanordningen i Norge før etter okkupasjonen, mente Syvertsen.⁵⁶ Videre hevdet Syvertsen at London-regjeringen opphevet grunnlovsprinsipper, og annullerte Grunnlovsparagrafene 81, 96 og 97 ved å benytte seg av en ugyldig fullmakt.⁵⁷ Tidligere arbeiderpartipolitiker og NS-medlem Håkon Meyer trakk også frem folkeretten i sin argumentasjon. Meyer stilte seg skeptisk til London-regjeringens bruk av Elverumsfullmakten: «Regjeringen anvendte en fullmakt, som – etter det offisielle referat fra Stortingets møte på Elverum 9.april 1940, - aldri er gitt Regjeringen.»⁵⁸ Meyer hevdet at det var innlysende for alle at Nygaardsvold-regjeringen var nødt til å foreta handlinger som normalt gikk utover hva en regjering foretar seg når Stortinget er samlet. Ifølge Meyer var det innlysende at den muntlige formuleringen til Hambro ikke ga adgang til å gi provisoriske anordninger utover § 17.⁵⁹ «Hverken i form eller innhold ble der på Elverum gitt Kongen eller Regjeringen noen formell, ekstraordinær fullmakt ut over hva grunnlovens bestemmelser innebar.», påpekte Meyer og hevdet videre at «Elverumsfullmakten er Kongens nye klær – den finnes ikke.»⁶⁰

Retorikken til Syvertsen og Meyer avslører skuffelse over at styringsmyndighetene kunne godta en slik konstitusjonell overtredelse. Da Høyesterett skulle behandle London-regjeringens lovgivningsmyndighet la de den konstitusjonelle nødretten til grunn, ikke Elverumsfullmakten. Verken Syvertsen eller Meyer kommer inn på dette, men jeg vil anta at heller ikke konstitusjonell nødrett var god nok grunn for å gå utover § 17 i Grunnloven i deres øyne. Dette var Skeies oppfatning og både Syvertsen og Meyer henviser til *Landssvik* i sine bøker.

⁵⁵ Einar Syvertsen, *Også dette bør være sagt. Supplement til okkupasjonshistorie*, Bind IV, Oslo: A/S Historisk Forlag, 1982, s.190

⁵⁶ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.190-191

⁵⁷ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.192

⁵⁸ Håkon Meyer, *Et annet syn*, Oslo: Dreyers forlag, 1952, s.81

⁵⁹ Meyer, *Et annet syn*, s.79

⁶⁰ Meyer, *Et annet syn*, s.80

2.4.3 Langeland, Steinsvik og Scharffenberg om Elverumsfullmakten

De tre nevnte kritikerne av rettsoppgjøret kritiserte Elverumsfullmakten i liten grad i perioden 1945-1950. De gangene fullmakten ble nevnt var i sammenheng med andre sider av rettsoppgjøret, spesielt i forbindelse med landssvikanordningen av 15. desember 1944. Det er interessant å se om det er noen forskjell på måten kritikere uten tilknytning til NS argumenterte i forhold til NS-medlemmer.

Major Oliver H. Langeland kommenterte ikke Elverumsfullmakten direkte i sin bok *Dømmer ikke* (1948). Hvorfor Langeland ikke fant det nødvendig å kritisere Elverumsfullmakten kan ha flere grunner. For det første ble *Dømmer ikke* utgitt i 1948, og boka bærer preg av å ha blitt skrevet i et kort tidsrom. For det andre var han Milorg-mann, selv om han kritiserte Nygaardsvold-regjeringen på flere punkter stilte han ikke spørsmål ved hvorvidt Elverumsfullmakten ga regjeringen lovgivningsmyndighet i London. Dette betyr derimot ikke at han sa seg enig i alle de provisoriske anordningene som London-regjeringen vedtok med hjemmel i Elverumsfullmakten. Langeland var kritisk til landssvikanordningen og mente at London-regjeringen ikke hadde rett til å bruke sin utvidede lovgivningsmyndighet til å vedta provisoriske anordninger med tilbakevirkende kraft.⁶¹ I motsetning til Langeland skrev Marta Steinsvik kort om Elverumsfullmakten i *Frimodige ytringer* (1946). Med en referanse til Skeie argumenterte hun for at Elverumsfullmakten ikke ga London-regjeringen myndighet til å gi provisoriske anordninger som angikk lov og rett da en slik fullmakt ikke kunne oppheve § 17 i Grunnloven.⁶² Landssvikanordningen var derfor i Steinsviks øyne ugyldig. At Jon Skeie, som var en av samtidens fremste jurister, avviste Elverumsfullmaktens legitimitet var, ifølge Steinsvik, et godt argument for at de passive NS-medlemmene hadde blitt dømt på ugyldig rettsgrunnlag.

Hvorvidt Scharffenberg hadde noen klar mening om Elverumsfullmakten har vist seg vanskelig å finne ut. I de avisene jeg har undersøkt har jeg ikke lyktes i å finne debattinnlegg hvor han diskuterer Nygaardsvold-regjeringens lovgivningsmyndighet. I et innlegg i *Morgenbladet* i desember 1947 skrev han at konsekvensene av at Høyesterett godkjente gyldigheten av de provisoriske anordningene med hjemmel i Elverumsfullmakten var store

⁶¹ Langeland, *Dømmer ikke*, s.259-266

⁶² Marta Steinsvik, *Frimodige ytringer*, Oslo: Eget forlag, 1946, s.19

for de mange passive NS-medlemmene.⁶³ Jeg vil påstå at Scharffenberg var enig i at Elverumsfullmaktens gyldighet måtte anerkjennes, og at den var en nødvendighet for Nygaardsvold-regjeringen i eksilperioden. Med tanke på hvor mye han skrev i avisene er sannsynligheten stor for at han hadde skrevet om Elverumsfullmakten hvis han var uenig med Høyesteretts beslutning. Likevel jeg mener at Scharffenberg protester rettet mot landssvikanordningen og behandlingen av passive NS-medlemmer, peker i retning av at han var skeptisk til å bruke Elverumsfullmakten til å legitimere provisoriske anordninger med tilbakevirkende kraft.

Steinsvik var den eneste av de tre nevnte kritikerne som tydelig skrev hva hun mente om Elverumsfullmakten. Hun sa seg enig med Skeie som mente at Elverumsfullmakten ikke kunne oppheve § 17 i Grunnloven. Fullmakten ga ikke Kongen i statsråd mulighet til å gi provisoriske anordninger utover § 17, i alle fall ikke en provisorisk anordning med tilbakevirkende kraft. Hva Langeland og Scharffenberg mente om Elverumsfullmakten er derimot mer uklart. Det virker ikke som om Elverumsfullmakten er et tema som opptar dem, heller ikke Steinsvik i stor grad som nevner den i forbindelse med sin kritikk av landssvikanordningen. Kritikken er ikke rettet mot Elverumsfullmakten tilblivelse eller innhold, men mer hvordan en «upresis» fullmakt legitimerte en grunnlovsstridig provisorisk anordning som fikk store sosiale konsekvenser for mange. Sammenlikner vi denne kritikken med kritikken fra NS-medlemmene Meyer og Syvertsen ser vi at de er mer opptatt av å understreke sitt synspunkt om at Nygaardsvold-regjeringen aldri fikk noen særegen lovgivningsmyndighet av Stortinget i form av en fullmakt. Begge referer til Haag-konvensjonen som sier at en eksilregjering normalt ikke har mulighet til å vedta lover for et okkupert område. Som dømte har både Meyer og Syvertsen større egeninteresse av å påpeke dette. Man kunne selvfølgelig forklart dette med at Elverumsfullmakten var et tema det generelt var lite interesse for i perioden 1945-1950, men siden Meyer og Syvertsen sine beretninger ikke er mye eldre (*Et annet syn* ble utgitt allerede i 1952, mens manuskriptet til *Også dette bør være sagt* var ferdigskrevet i 1958) kan ikke det være den eneste forklaringen. Det virker som om allmennheten ikke så noe behov for å diskutere hvorvidt Elverumsfullmakten hadde gitt London-regjeringen en bredere lovgivningsmyndighet fordi det var slik man forsto det. Realiteten var at regjeringen hadde vært nødt til å flykte uten Stortinget, og at regjeringen ble gitt en muntlig fullmakt som de tok i bruk straks eksil ble et

⁶³ «Passive NS-medlemmers rettsstilling» av overlege Johan Scharffenberg i *Morgenbladet* 30.12.1947

faktum. Etter at både Undersøkelseskommisjonen, Protokollkomiteen og Høyesterett anerkjente fullmakten, så ikke allmennheten noe behov for å diskutere dette ytterligere. NS-medlemmer som ønsket å forklare seg hadde derimot interesse av å bruke svakhetene ved Elverumsfullmakten for å argumentere for at rettsoppgjøret var bygd på et ugyldig rettsgrunnlag.

2.5 Dødsstraff

Hagen skriver at Elverumsfullmakten var av større psykologisk betydning enn av rettslig betydning for London-regjeringen under okkupasjonstiden.⁶⁴ At regjeringen hadde en fullmakt fra Stortinget å vise til gjorde det enklere å vedta provisoriske anordninger. Forberedelsene startet tidlig, og det var enighet om at oppgjøret måtte være strengt. Juristene som befant seg i London var derimot tydelige på at de ikke ønsket at Norge skulle ha et rettsoppgjør basert på hevn. Oppgjøret skulle være en rettsstat verdig, og hverken oppfordre til selvjustis eller selvtukt.⁶⁵ Det var straffeloven som dannet grunnlaget for rettsoppgjøret etter krigen. Der fantes det allerede lover som rammet forræderi, både bistand til fienden og ulovlig endring av statsforfatning.⁶⁶ Dette kom til uttrykk i § 86 i straffeloven, som sa:

Med hefte i mindst 3 aar eller med fængsel fra 3 aar indtil paa livstid straffes den, som retsstridig bærer vaaben mod Norge, eller som under en krig, hvori Norge deltager, eller med saadan krig for øie yder fienden bistand i raad eller daad eller svækker Norges eller nogen med Norge forbunden stats stridsevne.⁶⁷

Da andre verdenskrig brøt ut i 1940 kom argumentene for at forræderibestemmelsene i straffeloven trengte fornyelse. Dette gjaldt spesielt § 86, som hadde en øvre strafferamme på livsvarig fengsel og en minimumsstraff på tre år i fengsel. Ifølge eksilregjeringen og Hjemmefrontens Ledelse var den øvre strafferammen for lav mens minimumsstraffen var for høy.⁶⁸ Å endre minimumsstraffen var nødvendig for å straffe bredest mulig, bare slik kunne de mindre synderne bli stilt til ansvar. De fleste mente at den øvre strafferammen måtte bli enda strengere for at oppgjøret skulle bli rettferdig.

⁶⁴ Hagen, *Oppgjørets time*, s.19

⁶⁵ Hagen, *Oppgjørets time*, s.18

⁶⁶ Hagen, *Oppgjørets time*, s.18

⁶⁷ Erik Solem, *Landssvikanordningen med kommentar*, Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945, s.17

⁶⁸ Hagen, *Oppgjørets time*, s.18 og s.21

I september 1942 gjeninnførte Quisling dødsstraff i Norge. Under okkupasjonen ble det utført 19 henrettelser etter norsk dom, men bare tre av dem var for kriminelle forhold (voldtekt og mord).⁶⁹ At Quisling hadde gjeninnført dødsstraff spredte nok både frykt og frustrasjon blant det norske folk. Da Hjemmefrontens Ledelse og eksilregjeringen planla rettsoppgjøret, var det naturlig at spørsmålet om å gjeninnføre dødsstraff kom opp til diskusjon. Andre verdenskrig opplevdes som ekstraordinær, og det var vanskelig å se for seg et rettsoppgjør uten dødsstraff. Dødsstraff hadde ikke vært fullbyrdet i Norge siden 1876 og hadde formelt blitt opphevet i 1902. Dødsstraffen hadde blitt beholdt i den militære straffeloven, og i loven av 1932 som gjorde det mulig å dømme regjeringsmedlemmer og stortingsrepresentanter for landsforræderi begått i krigstid.⁷⁰ Andenæs hevdet at innføring av dødsstraff kunne begrunnes på tre måter:

1. For å oppnå en avskrekkende og en holdningsskapende virkning,
2. Ut fra et rettferdighetshensyn
3. Et ønske om å hevne seg.⁷¹

De som argumenterte for å gjeninnføre dødsstraff påsto at det ikke var ut ifra et ønske om hevn, men heller ut ifra et rettferdighetshensyn, og at dødsstraff skulle være til skrekk og advarsel for fremtiden.

De illegale avisene og taler på radio fra London ga kort tid etter okkupasjonen uttrykk for at eksilregjeringen, og opinionen hjemme i Norge, ønsket et strengt oppgjør. De bar preg av følelsesladd propaganda om hevn og straff. Allerede i 1940-41 truet kommandørkaptein, og senere kontreadmiral, Hjalmar Riiser-Larsen kollaboratører med dødsstraff i sine radiotaler fra London.⁷² Vaale skriver at eksilregjeringen truet forrædere med dødsstraff, men siden adgangen til å ta i bruk dødsstraff var begrenset i straffeloven var det nødvendig med nye bestemmelser.⁷³ I mars 1941 oppnevnte Justisdepartementet en straffekomité som fikk i oppgave å utrede om de gjeldene straffebestemmelsene om forræderi var tilstrekkelige. Dødsstraff hadde blitt beholdt i den militære straffeloven, men adgangen til å dømme til døden var begrenset til krigstid. Det ble argumentert for at dødsstraff kunne benyttes etter krigen uten å komme i konflikt med § 97, som sa at ingen lover må ha tilbakevirkende kraft.

⁶⁹ Dahl et al., «Dødsstraff» i *Norsk krigsleksikon*, J. W. Cappelens Forlag AS, 1995, s.76

⁷⁰ Hagen, *Oppgjørets time*, s.18

⁷¹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.200

⁷² Hagen, *Oppgjørets time*, s.18 og Vaale, *Dommen til døden*, s.27

⁷³ Vaale, *Dommen til døden*, s.27

Dette ville være mulig gjennom en forlengelse av adgangen til å benytte seg av dødsstraff. Forslaget ble begrunnet med at myndighetene som avskaffet dødsstraffen i fredstid i 1902, ikke hadde hatt forutsetninger til å forutse hvor stor skade forræderi kunne gjøre på et folk.⁷⁴ Et annet spørsmål var hvor tidlig en provisorisk anordningen kunne sies å tre i kraft. Normalt ville en provisorisk anordningen tre i kraft i hele landet fire uker etter at den var kunngjort i Lovtidende. Men siden eksilregjeringen i London ikke hadde mulighet til å utgi Lovtidende i Norge lenger, skulle det være tilstrekkelig at anordningen ble referert over radio. Dette bød på nye utfordringer fordi den tyske okkupasjonsmakten hadde begynt å inndra radioapparater. Det var knapt med tid for å få utsendt straffebestemmelsene som skulle ligge til grunn for oppgjøret.⁷⁵ Justisdepartementet endte med et forslag om å gi anledning til å idømme og fullbyrde dødsstraff for lands- eller høyforræderi også i fredstid, samt adgang til å idømme dødsstraff for lands- eller høyforræderi der hvor gjeldende straffelovgivning fra 1902 ga adgang til å idømme fengsel på livstid. Adgang til å fullbyrde dødsstraff ble vedtatt av London-regjeringen ved provisorisk anordning av 3.oktober 1941.

2.6 Reaksjoner på gjeninnføring av dødsstraff

Oppgjøret med de som hadde sviktet ble raskt et tema etter frigjøringen 8.mai 1945. At store deler av det norske folket ønsket et strengt oppgjør kom til uttrykk i landets aviser og de fleste avisene sa seg enige.⁷⁶ Ifølge Vaale mente de fleste store avisene at torturister og personer med ledende stillinger i NS-regjeringen burde bli dømt til døden. Videre skriver han at de fleste avisene begrunnet synet på dødsstraff med rettferdighetshensyn.⁷⁷ Pressens holdning resulterte i et nesten totalt fravær av diskusjon omkring dødsstraff. En viktig faktor til dette var at få av samfunnets intellektuelle som i utgangspunktet var imot dødsstraff engasjerte seg mot dødsstraffen sommeren 1945, og mange forble tause da kjente forrædere stod for domstolen.⁷⁸ Overlege Johan Scharffenberg var en av de få som protesterte mot bruk av dødsstraff i offentligheten.

2.6.1 Debatt i *Arbeiderbladet* våren 1945

⁷⁴ Vaale, *Dommen til døden*, s.30-31

⁷⁵ Vaale, *Dommen til døden*, s.30-31

⁷⁶ Vaale, *Dommen til døden*, s.50-51

⁷⁷ Vaale, *Dommen til døden*, s.51

⁷⁸ Vaale, *Dommen til døden*, s.52

I en artikkel i *Arbeiderbladet* erklærte Scharffenberg seg som prinsipiell motstander av dødsstraff. Begrunnelsen var en dyp respekt for menneskelivets hellighet og han hevdet at man aldri burde drepe uten nødvendighet.⁷⁹ Videre påpekte han at dødsstraff ikke hadde vært fullbyrdet i Norge siden 1876 og at det å gjeninnføre dødsstraffen ville stride mot straffeloven av 1902. I det minste burde en viktig lovendringen prøves av det nye Stortinget, mente han. Scharffenberg understreket at innlegget hans ikke var til forsvar for landsforrædere, men heller en påminnelse om at avskaffelsen av dødsstraff hadde vært et kulturfremskritt og en seier for rettsstaten.⁸⁰

En som reagerte sterkt på Scharffenbergs diskusjonsinnlegg var litteraten Niels Chr. Brøgger som i sitt svar uttrykte forundring over at Scharffenberg, som tross alt var psykolog, ikke forsto at nazistene gjennom sine handlinger hadde «berøvet seg retten til å karakteriseres som mennesker?»⁸¹ Videre skrev han at alt den norske befolkningen ønsket seg var frihet og fred, men i prosessen for å komme dit måtte man «utrydde rotter». «Dette har intet med hat eller hevn å gjøre, det er en ganske enkel saneringsprosess.»⁸² I sitt innlegg tok Brøgger i bruk sterk retorikk og umenneskeliggjorde NS-medlemmer. Det er en form for retorikk som man i dag sjeldent ser i avisene. Brøgger var derimot ikke alene om å bruke sterke ord tidlig etter frigjøringen. Ord som «landssvikere», «svineriet» og «nazidjevlskapen» ble tatt i bruk i de diskusjonsinnleggene som sto på trykk i *Arbeiderbladet* etter Scharffenberg innlegg 25.mai 1945.⁸³

Et fellestrekk ved svarene til Scharffenberg i *Arbeiderbladet* sommeren 1945 er understrekingen av at det ikke var et ønske om hevn som lå bak gjeninnførelsen av dødsstraff. 29.mai 1945 skrev Georg Hyen at det tvilsomt var hat eller hevntanker som lå bak London-regjeringens provisoriske anordning. Ifølge Hyen skulle dødsstraff tas i bruk i hensyn til samfunnets sikkerhet. «Hvis man unnlater å anvende dødsstraff der hvor folkets rettsbevissthet og renslighetssans krever det, er jeg redd for at det vil være dem som vil ta seg selv til rette.»⁸⁴ Einar Eriksen skrev 30.mai 1945 at dødsstraff ble gjeninnført for å sikre

⁷⁹ «Bør dødsstraff gjeninnføres?» av overlege Johan Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 25.05.1945

⁸⁰ «Bør dødsstraff gjeninnføres?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet*, 25.05.1945

⁸¹ «Svar til Scharffenberg: Bør dødsstraff gjeninnføres?» av N.Chr. Brøgger i *Arbeiderbladet* 28.05.1945

⁸² «Svar til Scharffenberg: Bør dødsstraff gjeninnføres?» av N.Chr. Brøgger i *Arbeiderbladet* 28.05.1945

⁸³ Se *Arbeiderbladet* 30.05.1945

⁸⁴ «Er dødsstraff nødvendig?» av Georg Hygen i *Arbeiderbladet* 29.05.1945.

landet for fremtidige landssvikere.⁸⁵ I et innlegg i *Arbeiderbladet* 2.juni hevdet R. Ræder Hytten at dødsstraff var «humanitet».⁸⁶ Den store opinionen sa seg uenig med overlege Scharffenberg, og det var ytterst få som skrev til *Arbeiderbladet* og uttrykte enighet med han. Scharffenbergs kollega, overlege Gabriel Langfeldt, påpekte at krigen krevde sine egne lover, derfor kunne ikke dødsstraff sies å være et tilbakeskritt. Han hadde inntrykk av at opinionen krevde at de verste landsforræderne ble uskadeliggjort og mente at i de tilfeller hvor dødsstraff var riktig straff ville det være best for den norske rettsfølelsen.⁸⁷

En drøy måned senere hadde Scharffenberg på nytt et innlegg i *Arbeiderbladet* om ytringsfrihet som skapte engasjement. I innlegget sitt svarte han Niels Chr. Brøgger og hevder at Brøgger ikke ønsket noen debatt: «Ganske som nazistene ønsker herr N. Chr. Brøgger og hans åndsfrender å undertrykke uttalelser som mishager dem.»⁸⁸ Dette diskusjonsinnlegget vekket reaksjoner hos *Arbeiderbladets* lesere. Bare få dager etter hadde Niels Chr. Brøgger skrevet svar til Scharffenberg hvor han skrev «Forstår virkelig ikke en mann som dr. Scharffenberg at et menneske som snakker om livets hellighet når det gjelder umennesker [...] **hjelper og støtter nazismen** gjennom sin medlidenhetspropaganda.»⁸⁹ Også andre fikk sine svar til Scharffenberg publisert i *Arbeiderbladet* de kommende dagene. Scharffenberg blir blant annet anklaget for «falsk humanisme», og for å misbruke pressefriheten «til forsvar for quislingene».⁹⁰ 25. august 1945 publiserte Scharffenberg sitt siste innlegg i debatten i *Arbeiderbladet*, han var ikke interessert i å svare på flere angrep. Han avsluttet debatten med å understreke at domstolens ideal er å være suverent uavhengig, og at det å påvirke domstolen er et brudd på rettsstatens hovedprinsipp. Scharffenberg advarte om at barn av landssvikere og tyskere kunne bli et sosialt problem i fremtiden med tanke på all hetsen som foreldrene opplevde.⁹¹ Svarinnleggene på Scharffenbergs innlegg «Skal det frie ord kverkes i Norge?», viser tydelig at mange lot seg provosere om man ga uttrykk for at det var behov for en offentlig diskusjon. Svarinnleggene var ikke bare uenig i Scharffenbergs argumenter, flere reagerte på at han så behovet for å ta opp en slik

⁸⁵ «Dødsstraffens gjeninnføring» av Einar Eriksen i *Arbeiderbladet* 30.05.1945

⁸⁶ «Dødsstraffen» av R. Ræder Hytten i *Arbeiderbladet* 02.06.1945

⁸⁷ Kommentar av overlege Gabriel Langfeldt i *Arbeiderbladet* 30.05.1945

⁸⁸ «Skal det frie ord kverkes i Norge?» av Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 10.07.1945

⁸⁹ «Skal det frie ord kverkes i Norge? Svar til Scharffenberg fra N. Chr. Brøgger» i *Arbeiderbladet* 14.07.1945

⁹⁰ «Er Norge uten anstendighets- og renslighetsfølelse?» av Rolf Humfo i *Arbeiderbladet* 25.07.1945 og «Nå går det forvidt!» av Alfred Skar i *Arbeiderbladet* 28.07.1945.

⁹¹ «Rettsstatens prinsipper» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 25.08.1945

problemstilling. At andre intellektuelle holdt seg utenfor diskusjonen gir et bilde av at det var lite aksept for å stille kritiske spørsmål til hvordan rettsoppjøret skulle foregå tidlig etter frigjøringen. Ifølge Vaale sto heller ikke kirken samlet mot dødsstraff, og diskusjonen innad i kirkemiljøet var tidvis aggressiv.⁹² Videre skriver Vaale at kirkens splittelse i et viktig spørsmål, de intellektuelles taushet, og pressens manglende diskusjon tyder på at dødsstraff var og ble et personlig samvittighetsspørsmål.⁹³

2.6.2 Utviklingen i synet på dødsstraff

Dødsstraff var et tema som engasjerte mange tidlig etter frigjøringen, dette ser vi tydelig i utdragene fra debatten i *Arbeiderbladet*. Ofte vekkes et folks engasjement hvis styresmaktene kommer med et lovforslag som den allmenne opinionen er imot. Her ble derimot engasjementet vekket fordi en respektert samfunnskritiker ytret seg mot forslaget mens den allmenne opinionen var for. Scharffenberg forklarte sitt standpunkt med at gjeninnføring av dødsstraff ville sette samfunnet tilbake og krenke rettsstaten. Steinsvik var også motstander av dødsstraff som hun beskrev som en «levning fra barbariets tidsalder».⁹⁴ Som Scharffenberg mente hun at det var et tilbakeskritt for samfunnet å gjeninnføre den, men hennes religiøse overbevisning var mest sannsynlig viktig for standpunktet hennes. Steinsvik mente at Stortinget burde rette opp det forrige Stortings feil, og avskaffe dødsstraffen og landssvikanordningen med den.⁹⁵ I motsetning til Scharffenberg og Steinsvik, var Langeland for bruk av dødsstraff. Deler av retorikken hans i *Dømmer ikke* tyder på at han var overbevist om at dødsstraff var nødvendig for et rettferdig oppgjør. I forordet skrev han blant annet at landsforræderi burde bøtes med livet og «ikke med en ukelønn».⁹⁶ Langeland ønsket ikke et mildt oppgjør, men rettferdighet og at folk fikk den straffen de fortjente, hvilket i enkelte tilfeller var døden.⁹⁷

Det er interessant at Langeland, Scharffenberg og Steinsvik har forskjellige standpunkt i denne saken. Scharffenberg og Steinsvik var enig i at dødsstraffen aldri burde gjeninnføres, men begrunnet standpunktet sitt forskjellig. Steinsviks religiøse bakgrunn var nok hovedgrunnen til at hun mente at det var feil å ta liv. Scharffenberg understreket at å

⁹² Vaale, *Dommen til døden*, s.54

⁹³ Vaale, *Dommen til døden*, s.54

⁹⁴ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.25

⁹⁵ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.25

⁹⁶ Langeland, *Dømmer ikke*, s.7

⁹⁷ Langeland, *Dømmer ikke*, s.10

gjeninnføre dødsstraffen ville stå i strid med straffeloven. Han påpekte at å avskaffelse av dødsstraffen hadde vært en seier for Norge som kulturstat og rettsstat. Langeland så på sin side dødsstraff som en nødvendighet for å få et rettferdig oppgjør.

Synet på dødsstraff endret seg i perioden 1945-1950. Vaale skriver detaljert om dette i sin bok *Dommen til døden* (2004). Rett etter frigjøringen var det sterke følelser hos befolkningen. Opinionen mente det var behov for et strengt oppgjør, og at landsforræderne burde bli stilt til ansvar for sine handlinger så raskt som mulig. De som var uenige i at oppgjøret burde bli strengere enn det allerede var ble stemplet som «silkefront» og kraftig kritisert i pressen. Myndighetene anerkjente vreden som preget befolkningen, og fryktet at et mildt oppgjør ville føre til selvtukt. Det var viktig at rettsoppgjøret ikke kom i utakt med folkets rettsbevissthet for å beholde roen i samfunnet.⁹⁸ Etter hvert som avstanden til okkupasjonen økte, forandret synet på dødsstraff seg. Vaale skriver at regjeringen regnet med at motstand fra folket ville øke, og at dødsstraff til slutt ville bli avgrenset til krigstid igjen. Påtalemyndighetene mente likevel at det var viktig å beholde dødsstraffen for å sikre seg at like tilfeller ble rammet likt.⁹⁹ Helt rettferdig ble oppgjøret derimot ikke. Etersom avstanden til okkupasjonstiden vokste, minket viljen til å ta i bruk dødsstraff. Vaale påpeker at mange endret sitt syn på dødsstraff i 1947. Dette var året flest dødsdommer ble fullbyrdet, samtidig som myndighetene begynte å benåde dødsdømte. Vaale spør om dette var et ønske om normalisering eller om det var andre krefter som sto bak. Noe som endret seg i 1947 var at samfunnets intellektuelle tok større del i debatten om dødsstraff enn hva de hadde gjort tidligere. Femti fremtredende kvinner og menn undertegnet i 1947 en henstilling til regjeringen hvor de hevdet at opinionens holdning til dødsstraff ikke lenger var den samme, og at dødsstraffens verdi var liten når det kom til å gjenreise freden.¹⁰⁰ Debatten utviklet seg til å bli en debatt om hva påtalemyndighetene skulle ta størst hensyn til – de dømtes rettssikkerhet eller det helhetlige oppgjøret? I domstolene hadde det vært uenighet om bruk av dødsstraff fra begynnelsen av, men uenigheten økte, hvilket delvis kan forklares med den økende motstanden i folket.¹⁰¹ NS-minister Ragnar Skancke var den siste som ble henrettet

⁹⁸ Vaale, *Dommen til døden*, s.74

⁹⁹ Vaale, *Dommen til døden*, s.97-98

¹⁰⁰ Vaale, *Dommen til døden*, s.114

¹⁰¹ Vaale, *Dommen til døden*, s.118

ved dom i Norge, i 1948. Dødsstraff i freds tid ble formelt avskaffet av Stortinget 15. desember 1950.¹⁰²

Som vist i utdragene fra *Arbeiderbladet* over møtte Scharffenberg sterke reaksjoner da han ytret seg om dødsstraff i 1945. Etter hvert som rettsoppgjøret gikk sin gang hadde ikke opinionen like stort behov for å forsvare bruk av dødsstraff hvis noen skulle finne på å sette spørsmålsteget ved det. Ifølge Vaale markerte året 1947 et mentalitetsskifte i rettsoppgjøret. Behovet for å distansere seg fra okkupasjonstiden var større enn tidligere, hvilket ble tydelig både i domstolene, det politiske systemet og opinionen.¹⁰³ Behovet for å legge fortiden bak seg og heller fokusere på fremtiden økte og det er naturlig at dette preget holdningen hos befolkningen. Vi ser samme tendensen når det kommer til temaet om hvordan de passive NS-medlemmene skulle straffes. Dette vil jeg komme tilbake til i et senere kapittel. Avgjørelsen om å gjeninnføre dødsstraff var nok ikke lett å ta for påtalemyndighetene. Et strengt oppgjør var hensiktsmessig for å sette et eksempel for fremtiden, og bidro mest sannsynlig til å minke faren for selvtukt. Men det var nok ikke bare Scharffenberg som satte spørsmålsteget ved om gjeninnførelse av dødsstraff ville være et tilbakeskritt. Vaales undersøkelse viser at det var stor uenighet om dødsstraff helt fra starten av, og det er naturlig at et slikt tema vekker følelsene og engasjementet hos et folk. Jeg er av den oppfatning at opinionens holdningen til rettsoppgjøret mest sannsynlig hadde vært mer negativ om ikke adgangen til å idømme dødsstraff for de verste landsforræderne hadde blitt gjeninnført. Svarene Scharffenberg fikk på sine debattinnlegg i *Arbeiderbladet* gir et bilde av hvilken sinnsstemning samfunnet var preget av rett etter frigjøringen, og viser tydelig hvilke krav opinionen stilte til rettsoppgjøret. Dette kommer tydelig frem i Vaales *Dommen til døden*. På bakgrunn av dette mener jeg at folk i større grad ville tatt loven i egne hender om ikke påtalemyndighetene på forhånd hadde garantert at forræderne ville få sin velfortjente straff.

2.7 Oppsummering

I dette kapitlet har jeg redegjort og diskutert Elverumsfullmakten, og gjeninnføringen av dødsstraff i Norge. Elverumsfullmakten var et tema som i seg selv ble lite berørt tidlig etter okkupasjonen. Det offisielle synet, som sa at Elverumsfullmakten enstemmig ble vedtatt på Elverum 9. april 1940, sto sterkt. Da Nygaardsvold-regjeringen først kom til London ble

¹⁰² Vaale, *Dommen til døden*, s.161-162

¹⁰³ Vaale, *Dommen til døden*, s.131

Elverumsfullmakten brukt for å legitimere utvidelsen av regjeringens lovgivningsmyndighet. Da krigen var over og Høyesterett skulle diskutere fullmakten, ble derimot konstitusjonell nødrett vektlagt. Juridisk var Elverumsfullmakten overflødig, men den var et symbol på tilliten som Stortinget viste regjeringen 9.april 1940. At Elverumsfullmakten ble lite diskutert i perioden 1945-1950 kan forklares med at det var allment akseptert i samtiden at fullmakten hadde blitt enstemmig vedtatt av Stortinget, og gitt til eksilregjeringen som hadde behov for den. Jurist Jon Skeie, som var Norges fremste ekspert på strafferett i samtiden, ga i 1946 ut *Landssvik* som blant annet diskuterte Elverumsfullmakten. Dette heftet fikk overraskende lite oppmerksomhet da det ble utgitt, men senere ble det mye referert til av kritikere av rettsoppgjøret, både med og uten tilknytning til NS. NS-kritikken støtter seg i stor grad på Skeie, Syvertsen og Meyer kommenterte Elverumsfullmakten i forbindelse med kritikk av landssvikanordningen. Av de tre kritikerne jeg har undersøkt var Steinsvik den eneste som skrev ned hva hun mente om Elverumsfullmakten. Hva Langeland og Scharffenberg konkret mente om temaet er usikkert. Likevel peker kildene i den retning at de begge var enig i at Nygaardsvold-regjeringen hadde behov for en fullmakt som utvidet regjeringens lovgivningsmyndighet, men at den ikke legitimerte provisoriske anordninger med tilbakevirkende kraft.

Gjeninnførelse av dødsstraff var en av de provisoriske anordningene som ble vedtatt i London med hjemmel i Elverumsfullmakten. Adgang til å idømme dødsstraff i sivile saker hadde blitt avskaffet i 1902, men det var vanskelig å se for seg et rettsoppgjør uten dødsstraff. Den illegale norske pressen ga tydelig uttrykk for at det norske folk ønsket å straffe de verste landsforræderne med døden. London-regjeringen og Hjemmefronten fryktet selvtekt hvis ikke kravene om et strengt oppgjør ble oppfylt. Hvorvidt det var riktig eller ikke å gjeninnføre dødsstraff skapte et stort engasjement, spesielt i 1945. Scharffenberg møtte voldsomme reaksjoner da han ytret seg i *Arbeiderbladet*. Det var tydelig at opinionen krevde dødsstraff. Steinsvik hadde samme standpunkt som Scharffenberg, mens Langeland derimot var for bruk av dødsstraff. Dette standpunktet blir ikke spesielt forklart i *Dømmer ikke*, annet enn at han ønsket et rettferdig oppgjør. Langelands militære bakgrunn kan ha hatt betydning for holdningen hans. Til tross for den sterke overbevisningen i 1945 endret opinionens holdning seg ettersom avstanden til okkupasjonstiden økte. Ønsket om å legge okkupasjonstiden bak seg førte til at mange så annerledes på dødsstraff i perioden 1947-1950 enn i 1945.

3 Spørsmålet om riksrett

3.1 Innledning

I perioden 1945-1950 var spørsmålet om riksrett et betent tema å diskutere fordi Nygaardsvold-regjeringen hadde gjort en betydelig innsats for å fri Norge fra okkupasjonsmakten. For at det norske samfunnet skulle legge fortiden bak seg var det viktig å finne ut om regjeringen kunne stilles til ansvar for sine handlinger i april dagene 1940. Når passive NS-medlemmer ble dømt for landssvik, hvorfor skulle ikke regjeringsmedlemmene, som bar på et betydelig mye større samfunnsansvar, dømmes?

I dette kapittelet skal jeg redegjøre for bakgrunnen til spørsmålet om riksrett. Spesielt Nygaardsvold-regjeringens mislykkede mobilisering var et tema som ble vektlagt i debatten. Jeg skal diskutere hvilke reaksjoner regjeringens manglende mobilisering fikk i samtiden. Etter hvert ble kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940 kjent. I dette kapittelet skal jeg drøfte hva som var grunnen til at den fikk så lite oppmerksomhet i samtiden, samtidig som den har blitt et viktig argument for NS-medlemmer. Videre vil jeg redegjøre for Undersøkelseskommissjonen av 1945 og Protokollkomiteen sitt syn på riksrettsspørsmålet, samt debatten i Odelstinget. Deretter vil jeg diskutere overlege Johan Scharffenberg, skribent Marta Steinsvik og major Oliver H. Langeland sine synspunkter på spørsmålet om riksrett. Til slutt vil jeg diskutere hvorfor det ikke ble riksrett når mindretallet i Protokollkomiteen mente at det var grunnlag for å reise tiltale.

3.1.1 Norsk forsvarspolitik for 9.april 1940

Motviljen mot militærmakt vokste i Norge, som i resten av Europa, etter første verdenskrig og forsvarsbudsjettene hadde vært små under hele mellomkrigstiden. Siden Folkeforbundet ble dannet i 1919 hadde Norge vært tilhenger av å løse internasjonale problemer der. Diplomati hadde holdt Norge utenfor første verdenskrig. Ifølge Arbeiderpartiet var behovet for en militærmakt derfor redusert.¹⁰⁴ Det var godt kjent at både statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Koht personlig var tilhengere av nedvæpning og mange var derfor spente på hva slags forsvarspolitik regjeringen som ble dannet i 1935 ville føre. Under Arbeiderpartiets landsmøte i 1936 ble det likevel vedtatt at Norge skulle ha et væpnet forsvar.

¹⁰⁴ Ola Svein Stugu, *Norsk historie etter 1905. Vegen mot velstandslandet*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2012, s.107

Norges forsvarspolitik var uklar i årene før andre verdenskrig, og historiker Ola Svein Stugu påpeker at det aldri ble noen prinsippdebatt om hva slags forsvar landet skulle ha – om det skulle være sterkt nok til å stå imot en eventuell invasjon, eller om det kun skulle være stort nok til å forhindre tilfeldige nøytralitetskrenkelser.¹⁰⁵ Selv om det var uenigheter blant politikerne om dette, var det derimot bred enighet om at hvis det kom en ny verdenskrig skulle Norge forholde seg nøytralt også denne gangen. Et spørsmål som har vært viktig for historieforskningen har derfor vært: hvorfor klarte ikke Norge å holde seg nøytralt? Stugu skriver at norsk politikk hadde tre hovedmål etter krigen brøt ut i 1939: å verne om nøytraliteten, å sørge for at landet fikk de forsyningene det trengte utenifra og å hindre økt arbeidsledighet. Myndighetene lyktes med de to siste målene, men ikke det første. Stugu påpeker at for å kunne svare på spørsmålet om hvorfor Norge ikke klarte å holde på nøytraliteten sin under andre verdenskrig er det ikke tilstrekkelig å bare se på hva de norske styresmaktene tok for seg. For å få et helhetlig bilde er det viktig å se på forholdet mellom Tyskland og de allierte, og hvilke interesser stormaktene hadde i Nord-Europa.¹⁰⁶ Jeg sier meg helt enig med Stugu om at dette er viktige faktorer, men på grunn av oppgavens problemsstilling kommer jeg ikke til å gå inn på stormaktenes interesser. Jeg skal derimot undersøke om Nygaardsvold-regjeringen burde ha blitt stilt til ansvar for de valgene de tok i våren 1940.

3.1.2 Mislykket mobilisering

Natt til 9.april 1940 vedtok Nygaardsvold-regjeringen mobilisering.

Undersøkelseskommissjonen av 1945 har redegjort for mobiliseringsbeslutningen nøye i bilag sju i sin innstilling. Kommisjonen hevdet at det var beklagelig at det ikke ble truffet formelt vedtak om mobilisering, men at dette ikke kan kritiseres på grunn av den ekstraordinære situasjonen.¹⁰⁷ Spørsmålet som Undersøkelseskommissjonen tar for seg er hva slags mobilisering regjeringen vedtok 9.april. I sine forklaringer påsto flere av statsrådene at det var bred enighet om å vedta allmenn mobilisering, og at det var dette som ble gjort. Likevel fulgte generalstaben prosedyrene for stille mobilisering. Allmenn mobilisering og delvis mobilisering henviser til omfanget av de innkalte styrker, hvor allmenn mobilisering er full krigsoppsetning mens delvis mobilisering tilsvarer enkelte avdelinger. Åpenlys mobilisering og stille mobilisering henviser til innkallingsmåten. Ved åpenlys mobilisering benyttes

¹⁰⁵ Stugu, *Norsk historie etter 1905*, s.108

¹⁰⁶ Stugu, *Norsk historie etter 1905*, s.110-111

¹⁰⁷ Undersøkelseskommissjonen av 1945, Bilag: Bind II, s.210

plakater, aviser og kringkasting med øyeblikkelig fremmøte, mens ved stille mobilisering skjer innkallingen via post, og fremmøte først tre dager etter innkallelsen.¹⁰⁸ Mest sannsynlig var ikke regjeringen klar over dette terminologiske skille. Undersøkelseskommissjonen hevdet at Nygaardsvold-regjeringen ikke ga ordre om åpenlys mobilisering. Videre påpeker kommisjonen at regjeringsmedlemmene når som helst på dagen kunne sjekke om mobiliseringen var åpenlys eller ikke. Hvis åpenlys mobilisering hadde blitt vedtatt, ville det vært oppslag i alle aviser og plakater i alle byer, også på Hamar hvor regjeringen befant seg. Undersøkelseskommissjonen påsto at regjeringen mest sannsynlig ikke drøftet spørsmålet om stille og åpenlys mobilisering, men overlot til statsråd Ljungberg å ta beslutningen da han var militærmann. Ljungberg har fått kritikk for denne misforståelsen. Mest sannsynlig videreformidlet Ljungberg den ordren han mente regjeringen hadde besluttet; stille og delvis mobilisering. Kommisjonen konkluderte med at regjeringens beslutning 9.april var delvis mobilisering av fire brigader, og at grunnen til forvirringen skyldes manglende kjennskap til mobiliseringsterminologien.¹⁰⁹ Historiker og journalist Aage G. Sivertsen skriver at mobiliseringssystemet var utilstrekkelig, i praksis var det umulig å mobilisere uten at det tok noen dager. Han mener derfor at kritikken mot Ljungberg er unyansert.¹¹⁰ Stugu trekker frem dårlig kommunikasjon mellom den sivile og den militære ledelsen som en del av grunnen til at mobiliseringen var mislykket. Videre påpeker han at det var mangel på gode rutiner om hvordan man skulle reagere i en krisesituasjon.¹¹¹

Et naturlig spørsmål å stille er: hvorfor tok det lang tid før Nygaardsvold-regjeringen vedtok mobilisering? Grunnleggende årsaker som må nevnes er regjeringens forsvarspolitik, og overbevisning om at Norge skulle være nøytral under krigen. Sivertsen skriver at regjeringen vurderte å mobilisere rundt kl. 21 den 8.april 1940, men at de lot være. Mest sannsynlig ønsket regjeringen å drøye mobiliseringsbeslutningen fordi de ikke ønsket å gå til krig mot Storbritannia.¹¹² Grimnes hevder at Nygaardsvold-regjeringen praktiserte en politikk hvor de hadde avtalt at om Norge ble tvunget til å velge side i krigen, måtte man sørge for at det ikke ble krig mot Storbritannia. Videre skriver Grimnes at dette var uoffisiell politikk fordi den ikke var nøytral, men like fullt reell, og at det var derfor den norske regjeringen avviste

¹⁰⁸ Undersøkelseskommissjonen av 1945, Bilag, s.202

¹⁰⁹ Undersøkelseskommissjonen av 1945, Bilag, s.213

¹¹⁰ Sivertsen, *9.april 1940*, s.102

¹¹¹ Stugu, *Norsk historie etter 1905*, s.114

¹¹² Sivertsen, *9.april 1940*, s. 79

tyskernes ultimatum 9.april 1940.¹¹³ Grimnes kritiserer Undersøkelseskomisjonens forklaring på avvisningen av det tyske ultimatumet. Kommissjonen forklarte avvisningen med at regjeringen reagerte spontant, mens Grimnes mener at det ligger en politisk innstilling bak avvisningen, og henviser til Halvdan Koht sin forklaring om at regjeringen handlet i samsvar med den uoffisielle politikken som allerede var planlagt.¹¹⁴ Nygaardsvold-regjeringens frykt for en britisk aksjon har blitt trukket frem som hovedforklaring på hvorfor det ikke ble mobilisert med en gang det ble kjent at det var fremmede skip i landet. Sivertsen hevder at det mest sannsynlig ikke ville blitt mobilisert i det hele tatt om angrepet hadde vært britisk.¹¹⁵ Men da fienden ble identifisert som tysk natt til 9.april ventet fortsatt regjeringen med å vedta mobilisering. Forhandling med tyskerne var på dette tidspunktet ikke utelukket for å forhindre en krig, likevel skulle det vise seg at de tyske kravene var umulig å godta for regjeringen. Først da regjeringen avslo de tyske kravene, tidlig om morgenen 9.april, ble det avgjort at mobilisering var nødvendig.

3.2 Reaksjoner på regjeringens mangel på mobilisering

Både under okkupasjonen og etter frigjøringen ble Nygaardsvold-regjeringen kritisert for å ha vært dårlig forberedt på krigen. Denne kritikken har bakgrunn i Arbeiderpartiets forsvarspolitik. På partiprogrammet var avvæpning og nedleggelse av verneplikten et politisk mål, men det er viktig å påpeke at Arbeiderpartiet ikke var alene om å nedprioritere forsvaret i sin politikk. Norge var på ingen måte rustet for krig. Nøytralitetslinjen var allerede valgt og det gjaldt å holde seg nøytral, helst uten bruk av militær makt. I forordet til *Dømmer ikke* skriver Langeland at angrepet kom fordi Nygaardsvold-regjeringen hadde lagt landet åpent.¹¹⁶ Regjeringens forsvarspolitik og utenriksminister Koht sitt standpunkt var ingen hemmelighet. Hvis tilfellet var slik at Tyskland allerede visste at Norge ikke kom til å forsvare seg, risikerte de heller ingenting ved å angripe.¹¹⁷

¹¹³ Grimnes, *Veien inn i krigen*, s.19

¹¹⁴ Grimnes, *Veien inn i krigen*, s.18-19. Henvisning til «Ymse notat frå dei fyrste krigsdagene (1940)» av Halvtan Koht, håndskrevet, påbegynt 20.04.1940. Privatarkiv, Riksarkivet.

¹¹⁵ Sivertsen, *9.april 1940*, s.97

¹¹⁶ Langeland, *Dømmer ikke*, s.6

¹¹⁷ Sivertsen, *9.april 1940.*, s.36

Bryne skriver at Nygaardsvold-regjeringen utviklet en kognitiv dissonans¹¹⁸ til de faktiske forhold. Istedenfor å tilpasse politikken sin til krigssituasjonen som utviklet seg i Europa, endret de oppfatning av virkeligheten og holdt frem med sin politikk.¹¹⁹ At faresignalene ikke ble tatt på alvor av regjeringens utenriksminister støtter opp under Bryne sin påstand om at regjeringen utviklet en kognitiv dissonans til realpolitikken. Sivertsen skriver at det ikke bare var kontakter i utlandet som kom med sine advarsler, men også norske offiserer og norske aviser. Flere av de militære lederne mente at Norge sto i fare for å komme med i krigen på grunn av landets geografiske plassering, og stormaktenes interesser i Nordsjøen.¹²⁰ Siden samtidens politikere, og senere flere historikere, har hevdet at ingen kunne forutse et angrep på Norge mener Sivertsen at det er interessant å se hva avisene skrev i månedene, ukene og dagene før 9.april 1940.¹²¹ Sivertsen refererer til *Aftenposten* i perioden 27.mars – 9.april 1940, hvor flere av avisartiklene var preget av informasjon om tyske fly over Norge, advarsler fra britene og hendelser i Nordsjøen.¹²² 8.april 1940 skrev *Aftenpostens* korrespondent i København at tyske krigsskip var blitt observert på vei nordover.¹²³ Flere av de største avisene hadde lignende oppslag, og Sivertsen mener det derfor ikke er riktig å si at det tyske angrepet kom som lyn fra klar himmel.¹²⁴

Faktorene som Sivertsen nevner, styrker Bryne sin påstand om at regjeringen utviklet en kognitiv dissonans til realpolitikken. Jeg tror ikke det var tilfelle at regjeringen led av kognitiv dissonans. Min oppfatning er at Nygaardsvold-regjeringen heller var preget av en sterk overbevisning om at Norge ville forholde seg nøytralt gjennom hele krigen. Mye tyder på at utenriksminister Koht var opptatt av å føre en god nøytralitetspolitikk, og det kan tenkes at dette fokuset overskygget alvoret av meldingene som han mottok fra utlandet. Andenæs hevdet at det ikke var mangel på faresignaler, men at styresmaktene likevel var i sjokk da angrepet kom. Han forklarer dette med at regjeringen var mest opptatt av hvordan de skulle håndtere nøytralitetskrenkelser. Om morgenen 8.april hadde den britiske flåten lagt ned miner

¹¹⁸ Kognitiv dissonans forekommer når de faktiske forhold strider mot oppfatning man allerede har dannet seg, og man istedenfor å endre oppfatning i seg selv endrer oppfatning av virkeligheten for å få den til å passe til oppfatningen man allerede hadde.

¹¹⁹ Bryne, *Krig og sannhet*, s.236

¹²⁰ Sivertsen, *9.april 1940*, s.43-45

¹²¹ Sivertsen, *9.april 1940*, s.45

¹²² Sivertsen, *9.april 1940*, s.46-47. Referanser til *Aftenposten* 27.mars – 9.april 1940

¹²³ «Tyske krigsskip på vei nordover» i *Aftenposten* 08.04.1940. Referert i Sivertsen, *9.april 1940*, s.47

¹²⁴ Sivertsen, *9.april 1940*, s.48

i norske farvann for å hindre tysk malmtransport til Narvik.¹²⁵ At regjeringen var opptatt med å svare på nøytralitetskrenkelsen fra Storbritannia har vært en av forklaringene på hvorfor Norge var uforberedt på det tyske angrepet. Nøytralitetspolitikken som Nygaardsvold-regjeringen førte, har i ettertid blitt kritisert for å ikke være så nøytral som regjeringen utga den som å være. Det at Nygaardsvold-regjeringen ikke var tydelige nok da de responderte på nøytralitetskrenkelsene fra Storbritannia kan ha vært en faktor til at Hitler besluttet å invadere landet.

30.april 1946 tok *Arbeiderbladets* leder Nygaardsvold-regjeringen i forsvar. På dette tidspunktet var Undersøkelseskommissjonen i gang med sitt granskingsarbeid. *Arbeiderbladet* anklaget kritikerne for å mistenkeliggjøre Nygaardsvold-regjeringen.¹²⁶ Ifølge *Arbeiderbladet* var hensikten med å mistenkeliggjøre Nygaardsvold-regjeringen å styrke overklassen, og avisa anklaget både *Aftenposten* og *Morgenbladet* for å publisere usannheter.¹²⁷ Overlege Scharffenberg spilte en viktig rolle fordi «reaksjonen» støttet seg på Scharffenbergs uttalelser om 9.april 1940. *Arbeiderbladet* mente at kritikerne ønsket å «komme Arbeiderpartiet til livs», og advarte sine lesere mot å «lukke øynene for mobiliseringen som foregår».¹²⁸ Dagen etter var det respons i *Morgenbladets* leder, som kalte *Arbeiderbladets* uttalelser dagen før for «politisk hysteri». *Morgenbladet* virket direkte oppgitt over *Arbeiderbladets* holdning: «når hysterianfallet er over for denne gang vil det kanskje demre for bladet, hva dets vilt fremførte påstander må føre til hvis der kan skaffes gehør for dem: et avgjørende avsnitt i norsk historie må da erklæres tabu i offentlig diskusjon».¹²⁹ Hvis dette var innstillingen man skulle rette seg etter mente *Morgenbladet* at man like så godt kunne be Undersøkelseskommissjonen om å stanse granskningen fordi «der ikke passer regjeringspartiet at det rotes med disse ting».¹³⁰ *Morgenbladet* understreket den gode behandlingen Nygaardsvold-regjeringen fikk etter frigjøringen, og at Arbeiderpartiet kunne drive valgkamp som om partiet var uberørt av fortiden. Avisa mente det var uhørt at regjeringsorganet «spreller og sparker og forlanger at man overhode ikke må få lov til å minnes den fatale dagen 9.april.».¹³¹ *Morgenbladet* avslutter sin leder med å uttrykke skuffelse over at

¹²⁵ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.34

¹²⁶ «Reaksjonen mobiliserer» leder i *Arbeiderbladet* 30.04.1946

¹²⁷ «Reaksjonen mobiliserer» leder i *Arbeiderbladet* 30.04.1946

¹²⁸ «Reaksjonen mobiliserer» leder i *Arbeiderbladet* 30.04.1946

¹²⁹ «Politisk hysteri» leder i *Morgenbladet* 01.05.1946

¹³⁰ «Politisk hysteri» leder i *Morgenbladet* 01.05.1946

¹³¹ «Politisk hysteri» leder i *Morgenbladet* 01.05.1946

«Arbeiderbladet ville forsøke å sette munnkurv på folk». ¹³² *Aftenposten* redaksjonen kommenterte ikke *Arbeiderbladets* påstand.

3.3 Spørsmålet om riksrett

Om Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt for riksrett eller ikke, var et spørsmål som måtte diskuteres av opplagte grunner. Hvorvidt det burde reises tiltale om riksrett, skulle vurderes ut i fra «Lov av 5.februar 1932», § 10:

Med bøter eller med hefte inntil 2 år straffes det medlem av Statsrådet som bevirker eller medvirker til at Statens eiendommer eller øvrige midler ikke blir forsvarlig anvendt eller bestyrt, eller som på annen måte viser uforstand eller forsømmelighet i sin virksomhet. ¹³³

Utgangspunktet for diskusjonen var Undersøkelseskommissjonen av 1945 sin gransking av Nygaardsvold-regjeringens forsvars- og utenrikspolitikk. Protokollkomiteen som ble nedsatt av Stortinget fikk i oppdrag å vurdere om Undersøkelseskommissjonens gransking ga grunnlag for å reise tiltale. Mens Protokollkomiteen jobbet med riksrettsspørsmålet dukket det i mellomtiden opp et annet spørsmål: var Norge krigførende i 1940-1945? Eller hadde landet kapitulert 10.juni 1940?

3.3.1 Kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940

Et av NS-medlemmenes fremste argumenter, har vært at Norge kapitulerte 10.juni 1940. Med andre ord var Norge ikke var i krig med Tyskland etter 10.juni 1940. På den ene siden kan man si at NS-medlemmene hadde rett. Norge erklærte aldri krig mot Tyskland, og Nygaardsvold-regjeringen inngikk heller ingen offisielle avtaler med Vestmaktene. Men kapitulasjon betyr ikke nødvendigvis det samme som fred. Det endret ikke det faktum at NS var et norsk politisk parti som samarbeidet med okkupasjonsmakten. Kapitulasjonsavtalen i seg selv ble lite diskutert i offentligheten i perioden 1945-1950. Selv ikke Undersøkelseskommissjonen av 1945 diskuterte den i sin innstilling. Hvorfor er den da

¹³² «Politisk hysteri» leder i *Morgenbladet* 01.05.1946

¹³³ «Lov av 5.februar 1932», § 10. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2007-03-30-13> 22.03.2016

interessant? Kapitulasjonsavtalen er hovedsakelig interessant fordi den ble brukt som et argument av de som var kritiske til rettsoppgjøret, spesielt av de som hadde tilknytning til NS. Hvis tilfellet var at Norge hadde kapitulert og ikke var i krig med Tyskland, så var heller ikke NS-medlemskap straffbart. Det er interessant at den ble betraktet som ubetydelig for planleggingen av rettsoppgjøret når den har blitt diskutert mye i senere tid, også av folk uten tilknytning til NS.

3.3.2 Var Norge i krig?

Kapitulasjonsavtalen ble ikke diskutert i Undersøkelseskommissjonen sin innstilling. Grunnen til dette er uvisst, men Bryne skriver at kapitulasjonsavtalen muligens var ukjent for kommisjonens medlemmer.¹³⁴ En annen forklaring kan være at kommisjonen ikke så det nødvendig å diskutere kapitulasjonsavtalen da det var allment akseptert at Norge var i krig under hele okkupasjonstiden. Andenæs hevdet at det ikke ble satt noe spørsmålsteget ved hvorvidt Norge var i krig eller ikke tidlig etter frigjøringen, det var opplagt for de aller fleste.¹³⁵ Etter å ha studert et utvalg aviser fra perioden 1945-1950 er dette også mitt inntrykk. Flertallet av den norske befolkningen hadde levd i et okkupert land med en krigførende makt som okkupant, og det ble brukt kvass ordbruk i debatten om de som på noen måte hadde støttet fienden mens nasjonen var i krig.

Kapitulasjonsavtalen ble først kjent i offentligheten i forbindelse med Skanke-saken i 1947, som ble fulgt tett av pressen. I de avisene jeg har undersøkt har kapitulasjonsavtalen kun blitt nevnt i forbindelse med denne rettsaken, hvilket tyder på at det var få som var i tvil om hvorvidt Norge var krigførende eller ikke. Ragnar Skanke var kirke- og undervisningsminister i NS-regjeringen. Rettssaken mot han fikk stor oppmerksomhet og endte med at han ble dømt til døden. Flere mente at dødsstraff var en streng dom mot en mann som verken hadde begått drap eller tortur. Begrunnelsen for dødsstraffen var at Skanke var et symbol på NS-regimets forsøk på å tvinge nasjonalsosialistiske verdier på det norske samfunnet. I mars 1947 bekreftet Høyesterett dommen og Skanke forsøkte å få saken behandlet på nytt ved å legge frem nytt bevismaterialet, blant annet kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940.¹³⁶ Tidligere statsminister Nygaardsvold, utenriksminister Koht og forsvarsminister Ljungberg ble kalt inn som vitner i saken. Alle påsto at de aldri hadde sett

¹³⁴ Bryne, *Krig og sannhet*, s.125

¹³⁵ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.119

¹³⁶ Bryne, *Krig og sannhet*, s.125

noen kapitulasjonsavtale. Saken fikk dermed stor oppmerksomhet da Skankes forsvarer, dr. juris. Jørgen Øvergaard, presenterte en kopi av kapitulasjonsavtalen for retten med signaturene til alle de tre tidligere regjeringsmedlemmene, hvilket vekket stor oppsikt i media. Dr. Øvergaard påsto at kapitulasjonsavtalen var bevis på at krigstilstanden mellom Norge og Tyskland hadde opphørt 10.juni 1940. Om dette var tilfellet kunne heller ikke straffelovens § 86 om bistand til fienden anvendes, fordi § 86 kun gjaldt under «en krig, hvori Norge deltar».¹³⁷ Med andre ord sto hele rettsoppgjøret i fare for å være bygd på ugyldig grunnlag. Andenæs forklarte Nygaardsvold, Koht og Ljungbergs manglende hukommelse med at London-regjeringen var opptatt av å bygge opp det norske forsvaret da kapitulasjonsavtalen ankom London i august 1940, to måneder etter selve kapitulasjonen. Det var ikke noe ekstraordinært ved dokumentet, og som statsråd er det mange dokumenter som må leses igjennom og signeres. Andenæs påpekte at det derfor ikke er noe spesielt ved at tre statsråder ikke husker et dokument de signerte sju år tidligere.¹³⁸

Det var usikkerhet både på tysk og norsk side om krig/fred-spørsmålet under okkupasjonen. Tyskland hadde ikke tatt noe klart standpunkt i saken, men vekslet etter hva som passet best der og da. Tyskerne ga uttrykk for at det både eksisterte krigstilstand mellom landene, og at de hadde kommet til Norge for å beskytte landet mot Storbritannia. Andenæs skrev at et klart uttrykk for krigstilstand ikke ble gitt før i 1943 da norske offiserer ble arrestert og plasserte i krigsfangenskap i Tyskland.¹³⁹ Quisling var av den oppfatning at krigen hadde opphørt, og mente det var den nasjonalsosialistiske regjeringen sin oppgave å få til en fredsavtale med Tyskland, men dette var mislykket. Andenæs hevdet at tyskerne var fornøyd med situasjonen slik som den var fordi det forutsatte at Hitler sto fritt til å ordne forholdene når krigen var over.¹⁴⁰ Det fantes de som mente at krigen var over fordi det ikke ble utført krigshandlinger på norsk jord.¹⁴¹ London-regjeringen og opinionen i Norge var derimot ikke i tvil om at Norge var i krig med Tyskland. Da Koht ble avhørt i forbindelse med Skanke-saken uttalte han at spørsmålet om Norge var krigførende eller ikke var et merkelig spørsmål.¹⁴²

Selvfølgelig var Norge i krig 1940-1945. Det var krigen som lå til grunn for London-regjeringens konstitusjonelle nødrett. Krigstilstanden skjerpet befolkningens troskapsplikt til

¹³⁷ Vaale, *Dommen til døden*, s.132

¹³⁸ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.126-127

¹³⁹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.124

¹⁴⁰ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.124

¹⁴¹ Vaale, *Dommen til døden*, s.133

¹⁴² «De kommissariske «statsråder» mente krigen var slutt i 1940, sier Fuglesang» i *Aftenposten* 28.11.1947

regjeringen. Det var krigen som var bakgrunnen for motstandsbevegelsens kamp i det okkuperte Norge. Motstandsmennene ble sett på som soldater med ordre fra Forsvarsdepartementet i London.¹⁴³

3.3.3 Kapitulasjonsavtalen av 10.juni 1940 fra et NS-perspektiv

Diskusjonen om kapitulasjonsavtalen har i hovedsak gått ut på selve innholdet i avtalen. Ifølge det offisielle synet var de væpnede styrker delt i to: en norskbasert styrke som kjempet på norsk jord, og en utenlandsbasert styrke som Nygaardsvold-regjeringen tok med seg til London. Det var den norskbaserte styrken som kapitulerte 7.juni 1940, mens den utenlandsbaserte ble overført til London da Kongen og regjeringen flyktet. Det ble tydeliggjort for de tyske forhandlerne at den utenlandsbaserte styrken skulle fortsette krigen utenfor Norges grenser. Norge som stat kapitulerte derfor ikke.¹⁴⁴ Ifølge NS-synet var en kapitulasjon total overgivelse. Å separere territoriet, de militære styrkene og statsmakten slik London-regjeringen endte opp med å gjøre, var ikke mulig ifølge NS-tilhengerne. Da de norskbaserte styrkene kapitulerte i Nord-Norge 7.juni 1940, var det Norge som stat som kapitulerte.¹⁴⁵ Dahl og Sørensen skriver at det ikke ble ført noen dialog om dette under rettsoppgjøret. Det ene synet ble drevet igjennom, med konsekvenser for det annet syn. Ifølge NS-synet innledet kapitulasjonsavtalen en *de facto* fredstilstand.¹⁴⁶

NS-medlem Einar Syvertsen fortalte i sin bok at det ikke var tvil om at 10.juni 1940 markerte slutten på krigen mellom Norge og Tyskland. Han skrev at «Det vakte stor glede blant alle de forfulgte» da kapitulasjonsavtalen ble lagt frem for retten i forbindelse med Skanke-saken i 1947.¹⁴⁷ Syvertsen antok at rettsoppgjøret måtte gjøres om da kapitulasjonsavtalen ble kjent i 1947, avtalen var ifølge Syvertsen bevis på at rettsoppgjøret var bygget på sviktene grunnlag.¹⁴⁸ Håkon Meyer hevdet at krigstilstanden i Norge opphørte 10.juni 1940, og at det derfor ikke var berettiget å anvende § 86 for handlinger som fant sted etter 10.juni 1940. Ifølge folkeretten har okkupasjonsmakten overtatt den lovlige regjeringsmyndigheten i landet, hvilket vil si at det ikke var lovstridig å samarbeide med okkupasjonsmakten.¹⁴⁹

¹⁴³ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.113

¹⁴⁴ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.114

¹⁴⁵ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.114

¹⁴⁶ Dahl og Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.115

¹⁴⁷ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.135

¹⁴⁸ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.135

¹⁴⁹ Meyer, *Et annet syn*, s.44

Meyer hevdet at de dømte NS-medlemmene følte seg utsatt for en forfalskning av historien da styresmaktene ikke ville vektlegge kapitulasjonsavtalens betydning: «De hevder at en slik forfalskning ikke bare har tjent til bruk for rettsoppgjøret, men at den også har tjent til å gi folket et falskt bilde av den situasjonen landet faktisk befant seg i fra 10.juni 1940 til 8.mai 1945.»¹⁵⁰ At kapitulasjonsavtalen ble lagt frem som bevis under Skanke-saken i 1947 fikk ingen konsekvenser for rettsoppgjøret, men den ble hyppig lagt frem av NS-medlemmer som bevis for deres innstilling. Det faktum at Nygaardsvold-regjeringen ikke brukte begrepet «krig» da de reiste fra Norge til Storbritannia, har også blitt trukket frem. Dette poenget har derimot blitt modifisert fordi Nygaardsvold-regjeringen brukte begreper som «selvstendighetskrig» og «fortsette kampen», som man har konkludert med hadde samme betydning som begrepet «krig». Meyer påpekte at selv om NS-medlemmenes oppfatning var uforenelig med den offisielle oppfatningen, var det et «uttrykk for en overbevisning hos en betydelig minoritet av det norske folk.»¹⁵¹ Dette viser at mange nordmenn opplevde okkupasjonstiden på en annen måte enn de «gode nordmenn».

Dahl og Sørensen påpeker at det har vært lite bevegelse mellom de to synspunktene. De mener at alt bunner ut i følgende problemstilling: var det mulig for Nygaardsvold-regjeringen å beordre sin kommanderende general å inngå en kapitulasjonsavtale for det nord-norske territoriet, *samtidig* som regjeringen tok med seg krigsskip og offiserer til London og hevdet at de representerte den lovlige norske statsmakt, som i tillegg var krigførende? Ifølge Dahl og Sørensen kan man si at et juridisk spørsmål ble avgjort i virkelighetens verden. Realhistorien viser at det var slik regjeringen valgte å handle. Det at de kom seirende hjem fra krigen og ble gjeninnsatt som lovlige styre var en viktig faktor til at rettsoppgjøret fikk den formen det gjorde.¹⁵²

3.3.4 Undersøkelseskommisjonen av 1945 og Protokollkomiteens syn på riksrett

Undersøkelseskommisjonen av 1945 hadde i oppgave å granske Nygaardsvold-regjeringens forhold før og etter 9.april 1940, og regjeringens virksomhet i London. 4.desember 1946 ble et utdrag fra den første innstillingen publisert i landets største aviser.

«Undersøkelseskommisjonen feller dommen over norsk politikk i tiden før og etter 9.april

¹⁵⁰ Meyer, *Et annet syn*, s.45

¹⁵¹ Meyer, *Et annet syn*, s.45

¹⁵² Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.116

1940», skrev *Aftenposten*.¹⁵³ Spesielt statsminister Nygaardsvold, utenriksminister Koht og forsvarsminister Ljungberg ble kritisert for forswarets tilstand 9.april, og hvordan regjeringen hadde håndtert april dagene i 1940. Undersøkelseskommissjonen sin første innstilling ble kommentert i lederspaltene til både *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet*. Alle avisene var enig i at riksrett mot Nygaardsvold-regjeringen var en mulig konsekvens av innstillingen. *Aftenposten* roste kommisjonen for et grundig arbeid og for en objektiv innstilling, men mente at kommisjonen hadde vært for streng i sin kritikk av forswarets svake stilling før krigen. *Aftenposten* påpekte at det norske forswaret hadde blitt nedprioritert før Arbeiderpartiet fikk regjeringsmakt, og mente derfor at et redusert forsvar ikke var tilstrekkelig grunn for riksrett. Avisa ønsket å minne leserne sine på at de selv gjennom stortingsvalget hadde bidratt til å at Stortinget hadde hatt mandat til å redusere det norske forswaret.¹⁵⁴ *Arbeiderbladet* mente at kritikken mot Nygaardsvold-regjeringens forsvarspolitikkk var kritikk rettet mot befolkningen som helhet: «Men vi som lever i et folkestyrt land skal også være klar over at kritikken må rekke lengre enn til de nærmeste adressater – at den har bud til oss alle.»¹⁵⁵ I motsetning til *Aftenposten* og *Arbeiderbladet*, vektla *Morgenbladet* det faktum at ca. 50.000 nordmenn hadde landssviksaker rettet mot seg. Dette var et moment som de mente burde veie tungt når avgjørelsen om riksrett skulle tas. *Morgenbladet* stilte spørsmål ved om det var riktig at de som hadde hatt hovedansvaret for Norges situasjon 9.april 1940 selv skulle gå ustraffet.¹⁵⁶ Som vi ser var *Morgenbladet* alene om å mene at riksrett kunne være hensiktsmessig.

I 1946 ble det nedsatt en Protokollkomite som skulle ta for seg Undersøkelseskommissjonens gransking. Komiteen var oppnevnt av Odelstinget og besto av 11 medlemmer: formann Lauritz Grønland, sekretær Lars Breie, Nils Hønsvald, Ole Rong, Sigurd Hamran og Olav Nyland fra Arbeiderpartiet, Leif Grøner, Karl Fjermeros og Carl Wright fra de borgerlige partiene, og Martin Andersen fra Kommunistpartiet. Professor Johs. Andenæs var juridisk rådgiver for komiteen. Protokollkomiteen sitt oppdrag var å finne ut hvorvidt det burde reises tiltale for riksrett. Målet var å komme frem til en felles enighet, hvilket skulle vise seg å bli utfordrende.¹⁵⁷ Sivertsen hevder at Arbeiderpartiet var i stand til å kritisere sine egne, men at de var forsiktige med å trekke konklusjoner. På den andre siden var representantene fra de

¹⁵³ *Aftenposten* 04.12.1946

¹⁵⁴ «Den historiske innstillingen» i *Aftenposten* 04.12.1946

¹⁵⁵ «Granskingen» i *Arbeiderbladet* 04.12.1946

¹⁵⁶ «En høyesterettskjennelse om 1940» i *Morgenbladet* 04.12.1946

¹⁵⁷ Sivertsen, *9.april 1940*, s.184-185

borgerlige partiene strenge i sin kritikk, og flere faktorer peker i retning av de ønsket en riksrettssak.¹⁵⁸

Protokollkomiteen kritiserte Nygaardsvold-regjeringen på flere punkter, spesielt utenriksminister Koht fikk mye kritikk. Protokollkomiteen mente at han burde ha reagert annerledes i april dagene. Dette gjaldt også forsvarsminister Ljungberg, mobiliseringen av Hæren og utlegging av miner kom i gang alt for sent ifølge komiteén.¹⁵⁹ Representantene fra de borgerlige partiene utgjorde mindretallet i komiteen, og de var uenig i Undersøkelseskommisjonens påstand om at «utenrikspolitikken ofte ble ført med stor klokskap og dyktighet».¹⁶⁰ Mindretallet påsto at Undersøkelseskommisjonen ikke hadde tatt den internasjonale politikken med i betraktningen som hadde to hovedlinjer før krigen brøt ut i 1939:

1. «Chamberlain»- og «München»-politikken, som gikk ut på samarbeid med Hitler-Tyskland for å rette dens aggresjon mot Sovjetunionen. Mindretallet påpekte at denne politikken var et uttrykk for storkapitalens interesser da den «utleverte mindre land til ufrihet og slaveri».
2. Gjennom Nasjonens Forbund skulle demokratiske land skape en felles front. Dette var en fredspolitik som bygde på selvbestemmelsesrett, og den ble konsekvent fulgt av Sovjet. Ifølge mindretallet førte dette til at vestmaktene valgte «München»-linjen, og «la veien åpen for Hitler».¹⁶¹

Mindretallet var av den oppfatning at de dominerende storfinansielle og storindustrielle kreftenes innstilling verken bidro til å støtte sikkerhetspolitikken, eller den norske suverenitetslinje. Denne holdningen ble bestemmende for regjeringens handlinger, og mindretallet mente at nøytralitetspolitikken var «et skalkeskjul for denne hovedlinjen».¹⁶²

Protokollkomiteen påsto at feilene som ble gjort av Nygaardsvold-regjeringen, ble gjort i panikk ved overfallet 9.april 1940. Hovedpunktene i Protokollkomiteens samlede konklusjon var:

¹⁵⁸ Sivertsen, *9.april 1940*, s.184

¹⁵⁹ Innst. O. IX A. (1948). Tilråding frå protokollkomiteen om «Innstilling fra Undersøkelseskommisjonen av 1945», s. 26

¹⁶⁰ Innst. O. IX A. (1948), s.7

¹⁶¹ Innst. O. IX A. (1948), s.7

¹⁶² Innst. O. IX A. (1948), s.7

1. Utenriksminister Koht hadde et ansvar om å informere forsvarsminister, regjering og Storting i april dagene. Meldingene han mottok burde han ha tatt på alvor og videreformidlet. Protokollkomiteen tror at det ville ha ført til at det norske forsvaret var bedre forberedt på angrepet som kom.
2. Forsvarsminister Ljungberg burde foreslått mobilisering tidligere, senest 5.april 1940. Han burde også ha tydeliggjort mobiliseringsvedtaket da det først ble vedtatt. Protokollkomiteen legger ansvaret for at det ikke ble gitt ordre om å legge ut miner på Ljungberg.
3. Som øverste sjef burde statsminister Nygaardsvold koordinert utenriks- og forsvarspolitikken med sine to fagministere på en bedre måte. At Nygaardsvold ikke selv tok initiativ som forberedte krigsfaren ble han også kritisert for.¹⁶³

Til tross for konklusjonene, var ikke medlemmene i Protokollkomiteen enig i om hvorvidt Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt for riksrett eller ikke. På den ene siden mente flertallet at det ikke var grunnlag for å reise tiltale ved riksrett. Nygaardsvold-regjeringen sin utenrikspolitikk hadde hatt et enstemmig Storting i ryggen, mens forsvarspolitikken hadde hatt et klart flertall.¹⁶⁴ Flertallet mente at de militærpolitiske vurderingene gjort av utenriksminister Koht og forsvarsminister Ljungberg var av forsvarlig skjønn. At disse vurderingene ikke svarte til situasjonen 9.april, var ikke grunnlag nok for riksrett.¹⁶⁵ På den andre siden mente mindretallet at det konstitusjonelle ansvaret ikke kunne jevnes ut, men at kritikken måtte ses i sammenheng med lovene. Mindretallet hevdet derfor at kritikken var grunnlag for riksrett, men de ønsket likevel ikke å reise tiltale fordi de var redde for at det ville komme mer vondt enn godt ut av det.¹⁶⁶

3.3.5 Debatten i Odelstinget

Protokollkomiteens gransking av Undersøkelseskomisjonens innstilling ble høsten 1948 diskutert i Odelstinget. Spørsmålet om hvorvidt Nygaardsvold-regjeringen kunne stilles til ansvar for 9.april, og det norske forsvars tilstand skulle diskuteres og avgjøres.

Arbeiderpartiet hadde flertall, og hadde sånn sett makt til å avgjøre det hele. Spenningen rundt hvordan opposisjonspartiene ville oppføre seg var høy. Året etter skulle det holdes stortingsvalg, det er naturlig å tenke seg at Arbeiderpartiet var bekymret for riksrett og hva

¹⁶³ Innst. O. IX A. (1948), s.27

¹⁶⁴ Innst. O. IX A. (1948), s.28

¹⁶⁵ Innst. O. IX A. (1948), s.30

¹⁶⁶ Innst. O. IX A. (1948), s.31

det ville gjøre med valgresultatet. Det var likevel et felles mål, de fleste ønsket enighet, samling, og å se fremover.¹⁶⁷

Tidlig i debatten ba tidligere statsminister Nygaardsvold om ordet. Han ønsket ikke å delta aktivt i debatten, men ville gjerne legge frem sitt syn på saken. Som kjent tok Undersøkelseskommissjonens første innstilling kun for seg Nygaardsvold-regjeringens utenriks- og forsvarspolitikk. Ifølge Nygaardsvold var en konsekvens av dette at innstillingen «må bli både skjev og tendensiøs».¹⁶⁸ Han mente det var viktig at regjeringens politikk måtte ses «på bakgrunn av de sosiale og økonomiske forhold som hersket her i landet da Regjeringen tiltrådte».¹⁶⁹ De sosiale og økonomiske utfordringene som Norge sto ovenfor i 1935 var store, regjeringen kunne ikke først og fremst prioritere militæret. Likevel økte bevilgningene til militæret, og Nygaardsvold kritiserte derfor Undersøkelseskommissjonen for at de flere ganger påpekte at beløpene ikke strakk til: «Og så utspekulert, kan jeg si, er innstillingen skrevet at en må få det inntrykk at det er regjeringen Nygaardsvold som er skyld i hele elendigheten».¹⁷⁰ Nygaardsvold mente det hadde vært rart om ikke regjeringen ble kritisert i innstillingen, men han hevdet at Undersøkelseskommissjonens kritikk var «utspekulert», og lignet mest på «etterpåklokskap».¹⁷¹ Nygaardsvold ga uttrykk for at Undersøkelseskommissjonens kritikk av ham var urettferdig, og påpekte at heller ikke general Laake «fant situasjonen mer alarmende enn at han forutsatte at innkallingen skulle skje med varsel til hver enkelt mann».¹⁷² Ifølge Nygaardsvold ønsket Undersøkelseskommissjonen å servere «statsministerens hode på innstillingens fat», men han uttalte at han ville ta på seg det ansvaret som kommissjonen hadde lagt på ham, og ønsket å bli dømt deretter.¹⁷³ Han bebreidet derfor mindretallet for at det ikke foreslo riksrett, hvilket han mente var det mest rettferdige ovenfor han selv og andre som hadde blitt anklaget i innstillingen.¹⁷⁴ Han ønsket ikke å ha anklager hengende over seg – da var det bedre å bli stilt til ansvar.

Nygaardsvolds tale gjorde inntrykk i Odelstinget. Han var uenig med mye av kritikken og kalte det for «etterpåklokskap» - han hadde ikke tro på at en annen regjering ville handlet

¹⁶⁷ Sivertsen, *9.april 1940*, s.204

¹⁶⁸ Forhandlinger i Odelstinget nr. 57, 19.10.1948, s.450

¹⁶⁹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 57, 19.10.1948, s.450

¹⁷⁰ Forhandlinger i Odelstinget nr.58, 19.10.1948, s.457

¹⁷¹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 58, 19.10.1948, s.459-460

¹⁷² Forhandlinger i Odelstinget nr.58, 19.10.1948, s.464

¹⁷³ Forhandlinger i Odelstinget nr. 58 og nr.59, 19.10.1948, s.463 og s.466

¹⁷⁴ Forhandlinger i Odelstinget nr. 59, 19.10.1948, s.466

annerledes hvis den skulle tatt hensyn til de økonomiske utfordringene.¹⁷⁵ «Jeg syns ikke at man kan bebreide Regjeringen at den var enig i det som var den alminnelige mening.», understreket Nygaardsvold.¹⁷⁶ Historiker Harald Berntsen skriver *I malstrømmen* (1991) at Nygaardsvold så frem til behandlingen av Undersøkelseskommissjonens innstilling. Ikke før denne behandlingen var fullført ville den tidligere statsministeren føle seg fri.¹⁷⁷

Som ventet viste debatten at det var uenigheter om hvorvidt det var grunnlag for riksrett eller ikke. Det var ikke gitt at debatten kom til å bli avsluttet denne dagen med enstemmig flertall. At mindretallet i Protokollkomiteen mente det var grunnlag for riksrett, men ikke ønsket å reise tiltale gjorde ikke saken enklere. Flere kritiserte mindretallet for å ha misbrukt rettslærdommen til professor Johs. Andenæs. Fjermeros sa seg uenig i dette, og påpekte at Andenæs hadde uttalt «Det avgjørende må bli hvilke krav retten av hensyn til fremtiden finner at den bør stille.»¹⁷⁸ Fjermeros mente at det praktiske spørsmålet var: skal man ikke kreve at det blir mobilisering under tilsvarende forhold som 9.april? Ifølge mindretallet burde det være mulig å besvare dette spørsmålet uten riksrett.¹⁷⁹ Fostervoll vektla regjeringens rett til å kreve lojalitet av folket, en rett regjeringen har uavhengig av om den befinner seg utenfor landets grenser. Han mente derfor at mindretallet ikke burde la seg friste til å felle en dom over regjeringen kun basert på Undersøkelseskommissjonens innstilling, og uttalte «så trur eg ikkje det er ein dom som blir ståande som historisk rett, og difor er domen heller ikkje historisk eller politisk forsvarleg.»¹⁸⁰

Et argument som ofte ble trukket frem til fordel for Nygaardsvold-regjeringen, var at det norske forsvaret hadde vært i dårlig stand lenge før krigen brøt ut. Wright var uenig i dette argumentet, og hevdet at feilen ikke lå i gammel politikk, men at forsvarsmakten som Norge hadde til rådighet ikke ble mobilisert i tide, selv om den var aldri så svak. «Jeg er sikker på at hvis regjering Nygaardsvold hadde vært like godt rustet i 1940 som den har vært i denne debatt, så var det ikke kommet en tysker inn i Norge i 1940.»¹⁸¹ Etter denne uttalelsen så Torp det nødvendig å understreke Nygaardsvold poeng om at de sosiale, økonomiske og kulturelle forholdene i et land er nødt til å ligge til rette for at hele folket kan samles bak en

¹⁷⁵ Forhandlinger i Odelstinget nr. 58, 19.10.1948, s.458

¹⁷⁶ Forhandlinger i odelstinget nr. 59, 19.10.1948, s.465

¹⁷⁷ Harald Berntsen, *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879-1952*, Oslo: Aschehoug, 1991, s.715

¹⁷⁸ Forhandlinger i Odelstinget nr. 74, 22.10.1948, s.587

¹⁷⁹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 74, 22.10.1948, s.587

¹⁸⁰ Forhandlinger i Odelstinget nr. 74, 22.10.1948, s.591

¹⁸¹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 75, 22.10.1948, s.594

reising av forsvaret, hvilket ikke var tilfelle i mellomkrigstiden.¹⁸² Da Andersen, som var Kommunistpartiets representant i Protokollkomiteen, fikk ordet ønsket han å redegjøre for hvorfor han stemte med flertallet i komiteen: «Jeg mener Koht og Ljungberg har gjort feil, men jeg ser det som skrøpelighetsfeil, ikke bevisste feil.»¹⁸³ Moseid på sin side mente at det burde erkjennes at både Stortinget og regjeringen hadde gjort feil når det gjaldt forsvarets stilling. Han hadde ikke forståelse for hvordan de som hadde hatt ansvarlige stillinger i april dagene «kan stå her og si at de har gjort sin plikt fullt ut, slik som vi var uforberedt på så mange vis da overfallet kom.». Moseid konkluderte likevel med at han ikke så noen hensikt i å reise riksrettstale.¹⁸⁴ Da Hambro fikk ordet ga han uttrykk for, som Torp hadde gjort tidligere, at Protokollkomiteen burde komme til enstemmighet; «Jeg tror det vil være en vinning for fremtiden. Jeg tror det vil være en vinning for Odelstinget.»¹⁸⁵ Berthelsen var derimot ikke fornøyd med debatten i Odelstinget, den hadde ifølge han handlet mest om hvilket parti som først tok avstand fra NS, og hvilket parti som hadde mest skyld i det mangelfulle forsvaret. Berthelsen etterlyste en drøftelse av det han mente var det viktigste spørsmålet: hvorfor hadde det ikke blitt mobilisert i tide og hvem var ansvarlig for det?¹⁸⁶ Ifølge Berthelsen var det først og fremst utenriksminister Koht og forsvarsminister Ljungberg som burde bli stilt til ansvar for dette. Han mente derfor at det var grunnlag for riksrett, og sa at han kom til å stemme med mindretallet.¹⁸⁷ Smitt Ingebretsen hevdet at en votering mest sannsynlig ville følge partipolitiske linjer og utfallet til en slik votering førte ikke med seg noe veiledning for fremtiden. Ifølge Smitt Ingebretsen var ikke skyldspørsmålet det viktigste. Det viktigste var å komme til en avgjørelse som «sier hva der kan læres av det som er hendt, og som kan være virkelig veiledning for de folk som i dag sitter med ansvaret og de som fremtidig skal sitte med ansvaret her.»¹⁸⁸ Med det oppfordret han Protokollkomiteen å komme sammen på nytt.

Uttalelsen fra Smitt Ingebretsen førte til at Grønland, som var formann for Protokollkomiteen, ba presidenten avbryte forhandlingene slik at Protokollkomiteen på nytt kunne samles. Da Odelstinget kom sammen igjen på nytt, la Grønland frem en enstemmig konklusjon som forslag til vedtak:

¹⁸² Forhandlinger i Odelstinget nr. 75, 22.10.1948, s.597

¹⁸³ Forhandlinger i Odelstinget nr. 76, 22.10.1948, s.602

¹⁸⁴ Forhandlinger i Odelstinget nr.76, 22.10.1948, s.607-608

¹⁸⁵ Forhandlinger i Odelstinget nr. 77, 22.10.1948, s.610

¹⁸⁶ Forhandlinger i Odelstinget nr. 77, 22.10.1948, s.612

¹⁸⁷ Forhandlinger i Odelstinget nr.77, 22.10.1948, s.612-613

¹⁸⁸ Forhandlinger i Odelstinget nr.77, 22.10.1948, s.613

Vedtaket: Saken gir ikke anledning til noen forføyning fra Odelstingets side. «Tilråding frå Protokollkomiteen om Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen, I, Utenriks- og forsvarspolitik under regjering Nygaardsvold til 7.juni 1940, vedlegges protokollen.» Det er undertegnet av komiteens formann, sakens ordfører og komiteens sekretær.¹⁸⁹

Tidligere statsminister Nygaardsvold deltok ikke i debatten, og ønsket å fratre fra votering hvilket ble innvilget.¹⁹⁰ Protokollkomiteens endrede innstilling ble enstemmig vedtatt.¹⁹¹

Slik ble det altså avgjort at Nygaardsvold-regjeringen ikke skulle tiltales for riksrett. Både *Aftenposten* og *Arbeiderbladet* sa seg enig med Odelstingets beslutning. *Arbeiderbladet* kalte det enstemmige vedtaket for «en seier for den nøkterne vurdering og et nederlag for den politiske prokuratorkunst».¹⁹² *Morgenbladet* forholdt seg derimot mer skeptisk til Odelstingets beslutning. Avisa kalte enigheten i Odelstinget for en «kunstig enighet», og hevdet at debatten ikke hadde vært det allmennheten hadde forventet av den.¹⁹³ Videre skrev *Morgenbladet* at dette skyldtes tidligere statsminister Nygaardsvolds «vrede over kommisjonens innstilling». Ifølge *Morgenbladet* hadde Nygaardsvold benektet de feilgrep som regjeringen hadde blitt beskyldt for, samtidig som at Arbeiderpartiet hadde ført en taktikk som gikk ut på å sikre seg medskyldige.¹⁹⁴ *Morgenbladet* skrev ikke svart på hvitt at London-regjeringen burde bli stilt for riksrett, men ga tydelig uttrykk for at debatten i Odelstinget ikke hadde vært grundig nok.

3.3.6 Scharffenberg, Steinsvik og Langeland om riksrettsspørsmålet

Overlege Scharffenberg var av den oppfatning at Nygaardsvold-regjeringen måtte ta ansvar for at Norge ikke hadde blitt forsvart 9.april 1940.¹⁹⁵ 7.desember 1946 holdt han et åpent foredrag i Justisforeningen i anledning publiseringen av Undersøkelseskommissjonen av 1945 sin første innstilling. Det var en stor forsamling til stede, og flere kjente akademikere og politikere, hvilket viser at Scharffenberg var en viktig stemme i den offentlige

¹⁸⁹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 77, 22.10.1948, s.614.

¹⁹⁰ Forhandlinger i Odelstinget nr.77, 22.10.1948, s.616

¹⁹¹ Forhandlinger i Odelstinget nr. 78, 22.10.1948, s.617

¹⁹² «Vedtaket i Odelstinget» leder i *Arbeiderbladet* 23.10.1948

¹⁹³ «Kompromissløsning» i *Morgenbladet* 23.10.1948

¹⁹⁴ «Kompromissløsning» i *Morgenbladet* 23.10.1948

¹⁹⁵ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.198

samfunnsdebatten. Overlegen uttrykte først sin beundring over Undersøkelseskommissjonen sitt arbeid før han la frem sin egen analyse. Scharffenberg mente at det var grunnlag for å kritisere nøytralitetspolitikken: «En ærlig nøytralitetspolitikk må bygges på ærlighet til begge sider.», mente han.¹⁹⁶ Derimot hevdet han at statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Koht hadde handlet riktig ut ifra forholdene, og at det ikke var nødvendig å kritisere de ytterligere. Hvis det var noen som fortjente kritikk var det Presidentskapet. «Regjeringen forsto ikke sin egen begrensning, men Stortinget var advart på forhånd», påsto Scharffenberg.¹⁹⁷ Presidentskapet forsøkte å avsette kongen og forsvarte det med nødrett, hvilket Scharffenberg mente var uhørt. De som satt i Presidentskapet var opplyste mennesker, og Scharffenberg mente det var rimelig å kreve mer av dem enn av de unge guttene som vurderte feil og meldte seg som frontkjempere. «Presidentskapet har vanæret Stortinget med sin holdning.» påsto han.¹⁹⁸ Som mange før han trakk han frem ansvaret til befolkningen som helhet og oppfordret til politisk opplysning, samt at kravene for å bli medlem i regjering eller Storting burde høynes for å unngå en liknede situasjon senere.¹⁹⁹ Scharffenberg mente at både Nygaardsvold-regjeringen og presidentskapet burde bli straffet i rettsoppgjøret, og at regjeringen burde stilles til riksrett. Han fikk derimot ikke medhold i Stortinget da Undersøkelseskommissjonens innstillinger ble diskutert. Med tanke på alle de som ble rammet av landssvikoppgjøret mente Scharffenberg at det var en stor urettferdighet at Nygaardsvold-regjeringen slapp riksrett.²⁰⁰

Jeg har ikke lyktes i å finne kilder som tydelig sier noe om Marta Steinsviks holdning til riksrett. *Frimodige ytringer* ble utgitt i 1946, hvilket var før riksrett mot regjeringen hadde blitt et tema i offentligheten. Steinsvik uttaler seg ikke om dette spørsmålet direkte i sin bok. Jeg vil likevel hevde at hun mest sannsynlig var av den oppfatning. I *Frimodige ytringer* advarte hun blant annet til å bruke landssvikbetegnelsen på NS-medlemmer. Det kunne hende at det fantes de som hadde gjort seg bedre fortjente til det.²⁰¹ Hvem hun siktet til her er usikkert, men det er ikke usannsynlig at det var noen med et større samfunnsansvar enn et

¹⁹⁶ ««Hovedangrepet må rettes mot Stortingets presidentskap» Åpen tale av overlæge Scharffenberg i Justisforeningen» i *Morgenbladet* 07.12.1946

¹⁹⁷ ««Hovedangrepet må rettes mot Stortingets presidentskap» Åpen tale av overlæge Scharffenberg i Justisforeningen» i *Morgenbladet* 07.12.1946

¹⁹⁸ ««Hovedangrepet må rettes mot Stortingets presidentskap» Åpen tale av overlæge Scharffenberg i Justisforeningen» i *Morgenbladet* 07.12.1946

¹⁹⁹ ««Hovedangrepet må rettes mot Stortingets presidentskap» Åpen tale av overlæge Scharffenberg i Justisforeningen» i *Morgenbladet* 07.12.1946

²⁰⁰ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.224

²⁰¹ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.21

gjennomsnittlig NS-medlem. Steinsvik påpekte at Administrasjonsrådets medlemmer mest sannsynlig ikke ville kommet godt ut av det om de hadde stått i fare for å bli utsatt for samme granskning som NS-medlemmene.²⁰² Hun trakk frem det faktum at fire av Høyesteretts dommere stemte mot landssvikanordningen. Når fire dyktige dommere mente at NS-medlemskap ikke var straffbart, var det ikke så rart at de passive NS-medlemmene heller ikke var klar over dette, mente Steinsvik.²⁰³ Videre oppfordrer hun til å følge det kristne standpunkt: «Her er plass for gjensidig tilgivelse. På begge sider er det skyld.»²⁰⁴ Ut fra dette sitatet er det rimelig å anta at Steinsvik mente styringsmyndighetene måtte ta på seg deler av ansvaret for okkupasjonen.

Av de tre kritikerne som jeg undersøker var Langeland den som var mest opptatt av Nygaardsvold-regjeringens mislykkede mobilisering: «Aldri har vel et folk gått mot krig med en regjering som representerte så megen udugelighet og som så totalt manglet enhver forståelse av hva krig er, som regjeringen Nygaardsvold.»²⁰⁵ Langeland hevdet at Arbeiderpartiets innstilling til forsvaret var en grunnleggende årsak til at ulykken kom over Norge. Han reagerte sterkt på at ledende menn i Arbeiderpartiet unnskyldte seg med at de var folkevalgte, og derfor hadde jobbet for politikk som folket selv ønsket. Ifølge Langeland hadde Arbeiderpartiet i lang tid arbeidet for å gjøre folket fiendtlig innstilt til forsvaret. At de etter krigen forsøkte å legge ansvaret over på folket mente Langeland var «flukt fra ansvar».²⁰⁶ Spesielt statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Koht får mye kritikk av Langeland, som han beskrev dem som «ubrukelige i så farlige tider» og «for svake til å søke råd hos folk som skjønnte noe».²⁰⁷ Langeland mente det var naivt av Nygaardsvold og Koht å tro at Norge skulle klare å holde seg utenfor krigen når alle faresignalene tydet på noe annet. Langeland understreket at å beslutte mobilisering i rett tid er regjeringens oppgave og at det er utenriksministeren som har ansvar for å melde ifra når forsvaret må styrkes. Ifølge Langeland burde Koht ha meldt ifra allerede i 1935 da Mussolini angrep Etiopia. Videre hevdet han at det var Nygaardsvold og Kohts «totale mangel på handlekraft» som resulterte i de tragiske april dagene.²⁰⁸ At spillet allerede var tapt før det begynte 9.april mente Langeland at regjeringen alene måtte ta ansvaret for: «For det fins ingen unnskyldning av noen art for

²⁰² Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.7

²⁰³ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.24

²⁰⁴ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.26

²⁰⁵ Langeland, *Dømmer ikke*, s.22

²⁰⁶ Langeland, *Dømmer ikke*, s.19

²⁰⁷ Langeland, *Dømmer ikke*, s.22

²⁰⁸ Langeland, *Dømmer ikke*, s.23

denne grenseløse mangel på handlekraft.»²⁰⁹ Langeland var oppriktig opprørt over at Nygaardsvold-regjeringen valgte å forlate Oslo uten å gi ordre om å kjempe for hovedstaten. Han reagerte på at regjeringens beslutning om å oppgi Oslo uten kamp ikke ble diskutert av Undersøkelseskommissjonen av 1945. Ifølge Langeland var det ingen grunn til at Oslo ikke skulle kjempes for. Selv om styrkene man hadde til rådighet var små, mente han at det ville vært mulig å hindre besettelse av byen om man hadde sperret innfartsveiene til Oslo og satt inn forsvar der.²¹⁰ Langeland var uenig i at den kvasse kritikken av regjeringen var etterpåklokskap. Det var Nygaardsvold-regjeringens mangel på handlekraft og vilje til å mobilisere som gjorde det mulig for tyskerne å angripe.²¹¹

Langeland var enig med overlege Scharffenberg om at riksrett var et nødvendig ledd i rettsoppgjøret.²¹² Han var oppriktig forferdet over Protokollkomiteens forslag om at det ikke skulle reises tiltale når betingelsene for tiltale var tilstede. Videre påsto han at forslaget ville «ødelegge enhver respekt for rettsoppgjøret» om det ble vedtatt.²¹³ «*Man straffer tusenvis av dem som kom i ulykke på grunn av okkupasjonen, men de mennesker som er skyld i at vi unødig ble okkupert lar man gå fri.*», skrev han i forordet til *Dømmer ikke*.²¹⁴ Langeland mente at det viktigste spørsmålet, som ifølge han var mobiliseringsspørsmålet, hadde fått for lite oppmerksomhet i debatten om riksrett. «Unnlåtelsen av å mobilisere er an absolutt utilgivelig feil. Det var denne regjeringen Nygaardsvolds feil som var årsaken til all vår ulykke.», påsto Langeland.²¹⁵ Han argumenterte for at rettsoppgjøret uten riksrett ville være alt annet enn et rettferdig oppgjør.

Riksrettsspørsmålet fikk mye oppmerksomhet i forbindelse med debatten i Odelstinget. Men det er lite som tyder på at det var noen offentlig debatt i media om hvorvidt Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt til ansvar. Det fant ikke sted noen avisdebatter om dette temaet verken i *Morgenbladet*, *Aftenposten* eller *Arbeiderbladet* som liknet på debattene om for eksempel dødsstraff eller landssvikanordningen. Av de avisene jeg har undersøkt var det bare *Morgenbladet* som ikke sa seg enig med konklusjonen i Odelstinget.²¹⁶ Selv ikke overlege

²⁰⁹ Langeland, *Dømmer ikke*, s.30

²¹⁰ Langeland, *Dømmer ikke*, s.31-32

²¹¹ Langeland, *Dømmer ikke*, s.32-33

²¹² Langeland, *Dømmer ikke*, s.46

²¹³ Langeland, *Dømmer ikke*, s.45

²¹⁴ Langeland, *Dømmer ikke*, s.7

²¹⁵ Langeland, *Dømmer ikke*, s.46

²¹⁶ «Kompromissløsning» i *Morgenbladet* 23.10.1948

Scharffenberg skrev om dette temaet i de tre nevnte avisene, ikke som jeg har lyktes å finne. Derimot hendte det at han nevnte Nygaardsvold-regjeringens ansvarsforhold i forbindelse med debattinnlegg om passive NS-medlemmer og behandlingen av dem. I sin biografi om Scharffenberg skrev Sundet at overlegen var for riksrett.²¹⁷ Steinsvik uttrykte ingen klar mening om riksrettsspørsmål, men som nevnt ovenfor er det rimelig å anta at hun mente at Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt til ansvar. I motsetning til Steinsvik sin bok som kom ut et år etter frigjøringen, ga Langeland ut sin bok *Dømmer ikke* i 1948. Da hadde Protokollkomiteen nettopp behandlet kommisjonens innstillinger, og debatten i Odelstinget nærmet seg. Langeland hadde en klar mening om riksrettsspørsmålet, hvilket kommer tydelig frem i *Dømmer ikke* gjennom aggressiv kritikk mot Nygaardsvold-regjeringen. Både Langeland og Scharffenberg var talsmenn for riksrett.²¹⁸

3.3.7 Hvorfor ble det ikke riksrett?

Som vi har sett var ikke Nygaardsvold-regjeringen alene om å nedprioritere forsvaret i mellomkrigstiden. Nygaardsvold-regjeringen kan ikke alene klandres for at Norge rent militært var dårlig forberedt på et mulig angrep. Da frigjøringen kom var regjeringen på den seirende side. Sammen med Hjemmefronten hadde de arbeidet med å befri Norge og mange mente statsrådene var helter. En eventuell riksrettssak vil blitt både vanskelig og betydelig omfattende. Rettsvesenet var allerede under press på grunn av alle landssviksakene. Om riksrett mot Nygaardsvold-regjeringen ble en realitet var det stor sannsynlighet for at medlemmer av Administrasjonsrådet og Presidentskapet også måtte under lupen. Behovet for å legge fortiden bak seg var en medvirkende faktor til at det ikke ble riksrett.

Påtalemyndighetene ønsket å samle folket, ikke splitte befolkningen ytterligere. Hagen skriver at det rent politisk ikke var stemning for en riksrettssak, selv om det kanskje ville «renset luften».²¹⁹ Sivertsen nevner flere av faktorene til hvorfor Nygaardsvold-regjeringen ikke ble stilt for riksrett, men mener likevel at avgjørelsen var urimelig med tanke på de passive NS-medlemmene.²²⁰ Hagen og Sivertsen er to historikere som stiller seg veldig kritiske til rettsoppgjøret, begge utfordrer det tradisjonelle synet på okkupasjonshistorien med bøkene sine om perioden. Personlig syns jeg at begge forfatterne kritikk av rettsoppgjøret er til dels unyansert. Nye fremstillinger av historien er viktig for å få en bredere forståelse og for

²¹⁷ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.224

²¹⁸ Hagen, *Oppgjørets time*, s.340

²¹⁹ Hagen, *Oppgjøret time*, s.340

²²⁰ Sivertsen, *9.april 1940*, s.223

å skape debatt i fagmiljøet, men Hagen og Sivertsen fremstiller det som om historieskrivningen om okkupasjonstiden er en kamp som skal vinnes. Dette mener jeg er feil innfallsvinkel. Vaale skriver at det ikke er historikerens oppgave å dømme om rettsoppjøret var rettferdig eller ikke. Han forklarer dette med at det er en normativ vurdering som preges av den enkeltes verdisyn.²²¹ Som historiker kan man være personlig uenig i fortidens avgjørelser, men det blir uriktig å dømme fortidens handlinger på bakgrunn av hva vi har funnet ut i nyere tid. Som Hagen og Sivertsen mener jeg at det var grunnlag for riksrett, men jeg er usikker på om det hadde vært riktig avgjørelse å reise tiltale. Nygaardsvold-regjeringen ble ikke stilt for riksrett. Med tanke på de sosiale og økonomiske forholdene i samtiden ville en riksrettssak utvilsomt blitt en stor påkjønning, og kanskje ført til at befolkningen mistet noe av tilliten til styresmaktene.

3.4 Oppsummering

I dette kapittelet har vi sett at spørsmålet om riksrett var et kontroversielt spørsmål. Nygaardsvold-regjeringen fikk i hovedsak kritikk for sin forsvars- og utenrikspolitikk i tiden før og etter 9.april. Spesielt hvordan regjeringen håndterte aprildagene fikk mye kritikk. I forbindelse med Skanke-saken i 1947 ble kapitulasjonsavtalen av 10.juni kjent. Det var derimot allment akseptert at Norge var krigførende og kapitulasjonsavtalen fikk derfor lite oppmerksomhet. Senere har den blitt trukket frem av NS-medlemmer, og den har blitt brukt som et argument for deres uskyld. Riksrettsspørsmålet fikk mye oppmerksomhet i forbindelse med debatten i Odelstinget, men veldig lite oppmerksomhet ellers. Det var få som ytret seg om at riksrett var det rette, og da det ble avgjort at det ikke skulle reises tiltale mot regjeringen var det mange av landets avisredaksjoner som sa seg enige. Overlege Scharffenberg og major Langeland var begge talsmenn for riksrett, om på forskjellige måter. Hvorvidt Steinsvik var tilhenger av riksrett er usikkert, men flere faktorer peker i den retningen. På tross av at det ble avklart at Nygaardsvold-regjeringen ikke ville bli tiltalt for riksrett, betydde ikke det slutten på kritikken av regjeringens virksomhet.

²²¹ Vaale, *Dommen til døden*, s.173

4 Landssvikanordningen og de passive NS-medlemmene

4.1 Innledning

Et aspekt ved rettsoppgjøret som har fått mye kritikk, har vært påtalemyndighetenes beslutning om å straffe NS-medlemmene kollektivt. Passive NS-medlemmer ble også dømt for landssvik, hvilket fikk reaksjoner i samtiden. Om det var riktig å straffe NS-medlemmene kollektivt er et tema som fortsatt er aktuelt. I januar 2015 åpnet landssvikarkivet for offentligheten og nytt kildemateriell ble tilgjengelig. Jeg har ikke benyttet meg av dette materialet i masteroppgaven min på grunn av oppgavens omfang og tema ikke tillot det. Jeg vil oppfordre andre masterstudenter og forskere til å benytte seg av dette materialet da det åpner opp for å utforske nye problemstillinger.

I dette kapittelet skal jeg ta for meg landssvikanordningen av 15. desember 1944. Jeg skal redegjøre for bakgrunnen til anordningen, og diskutere hvorfor myndighetene i London fant det nødvendig å straffe NS-medlemmer kollektivt. Videre skal jeg redegjøre og drøfte hvilke reaksjoner landssvikanordningen fikk, både juridisk kritikk, NS-kritikk, og kritikk fra Scharffenberg, Steinsvik og Langeland. Deretter vil jeg drøfte om Scharffenberg, Steinsvik og Langeland hadde noe alternativ til landssvikanordningen. Til slutt skal jeg se på hvilke holdninger som den allmenne opinionen hadde mot de passive NS-medlemmene gjennom å se på debatter i avisene *Aftenposten*, *Morgenbladet* og *Arbeiderbladet*.

4.1.1 § 86: Bistand til fienden

Det er to paragrafer i den alminnelig borgerlige straffeloven fra 1902 (heretter kalt straffeloven) som dannet grunnlag for etterkrigsoppgjøret. § 86 som henvender seg mot den som rettstridig bærer våpen mot Norge eller «ytter fienden bistand i råd eller dåd», og § 98 som retter seg mot den som «bevirker eller medvirker til at rikets statsforfatning ved ulovlige midler forandres».²²² Andenæs skrev at det var § 86 om bistand til fienden som ble hovedbestemmelsen under rettsoppgjøret i Norge. Videre påpekte han at § 86 inneholdt generelle formuleringer, og at den omfatter alle former for bistand, fra den groveste

²²² Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.127

forræderske handling til bistandshandlinger som ikke skyldes vond vilje, men personlig svakhet eller politisk uforstand.²²³ I London under okkupasjonen diskuterte eksilregjeringen frem og tilbake om hvorvidt NS-medlemsskap kunne regnes som bistand til fienden. At Nasjonal Samling som parti støttet tyskerne var det ikke tvil om. Siden hvert eneste medlemskap ble antatt å gi støtte til partiets virksomhet var det, ifølge Andenæs, logisk å tenke at et medlem indirekte ga fienden bistand. Han understreket det faktum at logikk og juss ikke nødvendigvis er det samme. Det var nødvendig å stille spørsmål om den indirekte bistanden var for ubetydelig til at man kunne dømmes etter en alvorlig straffebestemmelse som § 86.²²⁴

Historikerne Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen diskuterer hvordan man skal vurdere hvert enkelt partimedlems ansvar og medskyld når partiet har begått et overgrep.²²⁵ Svaret på spørsmålet om hvor mye ansvar det alminnelige medlem må ta på seg for partiets handlinger er ikke enkelt å besvare, og det har blitt håndtert på ulike måter. Dahl og Sørensen skriver at i de fleste tyskokkuperte land ble medlemmer av de forskjellige kollaborasjonspartiene rammet av en form for kollektiv straffeskyld på grunn av sitt medlemskap. Et eksempel på en slik kollektiv straff er tap av borgerlige rettigheter. Men at mange ble rammet av kollektiv straff betød ikke at alle ble dømt etter straffeloven.²²⁶ Både Nederland og Danmark, som det er naturlig å sammenlikne med Norge, valgte forskjellig da medlemmene i kollaborasjonspartiene skulle straffes. I Nederland ble medlemmer av partiet Nationaal-Socialistische Beweging plassert i egne leirer, men ikke straffet etter landets straffelovgivning. I Danmark var medlemskap i Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti ulovlig for tjenestemenn, men ikke for andre borgere.²²⁷

Hvorvidt et partimedlem skal belastes for partiets handlinger, er juridisk omdiskutert. Ifølge Dahl og Sørensen er det politiske ansvaret og det moralske ansvaret mye klarere. «Et partimedlem belastet selvfølgelig med ansvar for partiets handlinger.», skriver de. De påpeker at det å melde seg inn i et politisk parti vanligvis er et frivillig valg.²²⁸ Om man ikke ønsker å holdes politisk medansvarlig for partiets handlinger må man melde seg ut for å bryte

²²³ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.127

²²⁴ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.128

²²⁵ Dahl & Sørensen, «Et parti av lovbytere» i *Et rettferdig oppgjør?*, 2004

²²⁶ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.88

²²⁷ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.88

²²⁸ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.89

det formelle båndet som binder en til partiet. Videre skriver Dahl og Sørensen at et partimedlem blir dømt for medvirkning, som er svært omfattende og komplisert. Normalt vil en straffbar handling føre til straffeskyld både for hovedpersonen i handlingen og for den medvirkende. Men skal den medvirkende personen straffes like hardt? Dette vil naturlig nok variere fra hvilket lovbrudd som har blitt begått, og i hvor stor grad den enkelte har medvirket til handlingen. Ifølge Dahl og Sørensen begås politiske lovbrudd sjeldent av små grupper bundet sammen av lojalitet, men oftere av større organisasjoner eller partier som holdes sammen av organisasjonsmessige krefter. Eksempler på slike krefter er betalt medlemskap, og årlige landsmøter eller generalforsamlinger hvor ledere blir valgt. Kollektivet i en organisasjon eller et parti gjør at mange mennesker trekkes inn i handlingen, men dette betyr ikke nødvendigvis at handlingen blir mindre alvorlig enn når det er én involvert.²²⁹

«I et politisk parti vil enkeltmedlemmenes straffeansvar ikke skyldes egne handlinger så mye som delaktighet i lederskapets handlinger.», skriver Dahl og Sørensen.²³⁰ Videre understreker de at selv om enkeltmedlemmer ikke direkte kan stå til ansvar for partiledelsens handlinger, bidrar medlemmene ved å gi ledelsen en plattform hvor politikken kan formidles og handlingene utføres. Derfor kunne ikke Quisling alene holdes ansvarlig for grunnlovsbrudd i Norge 1940-1945. Ifølge høyesterettsdommer Erik Solem, som ledet landssvikoppgjøret, måtte hvert enkelt medlem i Nasjonal Samling stilles til ansvar for grunnlovsbruddene fordi de ikke hadde vært mulig å gjennomføre hvis ikke medlemmene hadde støttet Quisling.²³¹ De passive NS-medlemmene skulle også stilles til ansvar. Dahl og Sørensen hevder at dette var problematisk. Dette fordi Nasjonal Samling ikke var et demokratisk parti, men et fascistisk parti som fulgte førerprinsippet. Grunnen til at den fascistiske partimodellen, likesom den kommunistiske, tiltrakk seg medlemmer var i stor grad fordi styringsformen virket overlegen alle andre med en sterk leder øverst på rangstigen. Kommunikasjonen i et fascistisk parti foregår i stor grad enveis, nemlig ovenfra og ned. Medlemmer i autoritære organisasjoner kan ikke anses medansvarlige på samme måte som medlemmer i en demokratisk organisasjon, påpeker Dahl og Sørensen.²³² Medlemmene har naturligvis ansvar for å ha meldt seg inn i partiet, men hvorvidt de kan ha medansvar for partiledelsens handlinger på samme måte som

²²⁹ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.89-90

²³⁰ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.91

²³¹ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.24

²³² Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s. 93

i et demokratisk parti blir, ifølge Dahl og Sørensen, mer et moralsk spørsmål enn et strafferettslig spørsmål.

4.1.2 Anordning av 22.januar 1942

Den provisoriske anordning av 22.januar 1942 var en strafferettslig reaksjon mot det politiske forræderiet som medlemskap i Nasjonal Samling var. Anordningen var ment å stå til skrekk og advarsel for de som vurderte å melde seg inn i partiet.²³³ Anordningen gjorde NS-medlemskap i seg selv straffbart, og for første gang ble begrepet «landssvik» tatt i bruk.²³⁴ Anordningen ble utarbeidet av en komité i London med professor Keilhau som formann. Komitéen begrunnet anordningen med at de vanlige forræderibestemmelsene ikke kunne benyttes til å straffe NS-medlemmer. Likevel mente Justisdepartementet at NS-medlemskap kunne rammes av § 86 i straffeloven; mot den som «ytter fienden bistand i råd eller dåd». På tross av dette ønsket Justisdepartementet nye bestemmelser som tydelig fordømte NS-medlemskap, og som tydelig uttrykte at medlemmer ville bli straffet med særskilt straff i tillegg til den straffen de ville få etter de vanlige forræderibestemmelsene i § 86.²³⁵

Andenæs påpekte at anordningen av 22.januar 1942 medførte en viss utvidelse av straffbarhet ved at den gjorde NS-medlemskap i seg selv straffbart.²³⁶ Det ble ikke laget et skille mellom de NS-medlemmene som hadde spilt en aktiv rolle i partiet, og de NS-medlemmene som hadde forholdt seg mer passive under hele okkupasjonen. Minimumsstraffen i § 86 var tre års fengsel, men å gi alle NS-medlemmer fengselsstraff ville ikke være praktisk gjennomførbart. Den nye anordningen gjorde det derimot mulig å anvende tap av allmenn tillit som straff, en straff som ikke hadde blitt anvendt tidligere. Tap av allmenn tillit vil si fullstendig tillitstap. Tillitstapet kunne ilegges for et visst antall år eller for resten av livet, og omfattet mye mer enn de politiske rettighetene som stemmerett, rett til krigstjeneste og rett til å inneha offentlige stillinger. Det omfattet også retten til å utøve næringer som var betinget av bevilgning (for eksempel lege, advokat eller kjøpmann), og retten til å ta på seg tillitsverv i selskaper og organisasjoner. Hagen skriver at det i anordningen sto eksplisitt at tap av allmenn tillit kunne benyttes istedenfor fengselsstraff.²³⁷ Justisdepartementet antok at tap av

²³³ Hagen, *Oppgjørets time* og Vaale, *Dommen til døden*

²³⁴ Hagen, *Oppgjørets time*, s.21

²³⁵ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.137

²³⁶ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.137

²³⁷ Hagen, *Oppgjørets time*, s.21

allmenn tillit ville føles som en like streng straff for de tiltalte som tre års fengselsstraff. Slik kunne man straffe de mindre synderne uten å bruke ekstra ressurser på fengslene.

Et spørsmål det er naturlig å stille seg er hvorvidt London-regjeringen hadde et bilde av hvor mange som ville bli rammet av anordningen av 22.januar 1942. Det ble under okkupasjonen fortalt i London radio og i den illegale pressen at NS sin oppslutning var marginal.²³⁸ Dahl skriver at det hørte med til det norske selvbildet å tro at de fleste nordmenn var såkalte «gode nordmenn» i en aktiv opposisjonell stilling til det tyske okkupasjonsregimet og NS.²³⁹ Det finnes derimot kilder som peker i retning av at London-regjeringen var klar over hvor stor oppslutning NS hadde, og hvor mange som ville bli rammet om NS-medlemskap ble ulovlig. Dahl sin undersøkelse om lovgivningsprosessen i eksil viser at London-regjeringen visste at NS kunne ha så mye som 40 000 medlemmer. Dahl understreker at dette ble betraktet som fortrolig informasjon som ikke ble lagt til grunn i Justisdepartementet da rettsoppgjøret skulle planlegges, og ble heller ikke offentliggjort.²⁴⁰

Ikke alle som befant seg i eksil i London var derimot enige i at NS-medlemskap burde kriminaliseres. Hjemmefrontens mann i London-regjeringen, Paul Hartmann, mente at den gjeldende straffeloven var tilstrekkelig og tok avstand fra Straffelovskomiteéns forslag om å kriminalisere NS-medlemmer.²⁴¹ Hartmann påpekte at spørsmålet om straff for dem som hadde begått forræderi fikk stor oppmerksomhet hjemme i Norge, og at det var uklart hvor grensen gikk i befolkningen. Det var behov for å tydeliggjøre hva som skilte forræderske handlinger fra de handlingene som ikke var det. Hartmann trakk fram justisminister Terje Wold sin radiotale som eksempel. Wold hadde i en radiotale uttalt at alle former for hjelp til okkupasjonsmakten var straffbart som forræderi.²⁴² I et rettsoppgjør ville dette bli problematisk fordi okkupasjonsmakten har rett, gjennom folkeretten, til å starte opp arbeidsplasser i det okkuperte området. Ifølge folkeretten har den okkuperte befolkningen lov til å arbeide på disse arbeidsplassene uten risiko for å bli straffet etter okkupasjonens slutt. Ifølge Hartmann ville det «ikke være praktisk politikk» å kriminalisere passivt NS-

²³⁸ Hans Fredrik Dahl, «Innledning: Oppgjøret som rystet Norge» i Dahl & Sørensen (red) *Et rettferdig oppgjør?*, s.14

²³⁹ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.14

²⁴⁰ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.14. Opplysninger hentet fra dagboken til Arne Ording, rådgiver for Trygve Lie under okkupasjonen.

²⁴¹ Vaale, *Dommen til døden*, s.33

²⁴² Vaale, *Dommen til døden*, s.33

medlemskap.²⁴³ Det ville føre til et for omfattende og ressurskrevende oppgjør. Vaale skriver at Hartmann var en av få som var mer opptatt av straffens samfunnsmessige nytte enn vektleggingen av rettferdighet, som preget eksilmiljøet i London.²⁴⁴ Videre skriver han at London-regjeringen må ha vært klar over hvor omfattende et oppgjør med de passive NS-medlemmene ville bli, og at det ville få store sosiale konsekvenser for samfunnet.²⁴⁵ På tross av dette gikk eksilregjeringen inn for at alle NS-medlemmene skulle straffes da anordningen av 22.januar 1942 ble erstattet av Landssvikanordningen av 15.desember 1944.

4.2 Landssvikanordningen av 15.desember 1944

Mens anordningen av 22.januar 1942 ble forberedt av Straffelovskomiteéen i London, var anordningene som ble utformet i 1944 og i 1945 først og fremst Hjemmefrontledelsens prosjekter.²⁴⁶ Dette gjaldt spesielt landssvikanordningen av 15.desember 1944 som samlet alle straffebestemmelser om landssvik, og erstattet alle tidligere anordninger, inkludert anordningen av 22.januar 1942. Landssvikanordningen av 15.desember 1944 la grunnlaget for rettsoppgjøret, og var årsaken til at nesten 93 000 saker ble etterforsket og ca. 50 000 personer dømt i årene etter krigen.²⁴⁷ 21.februar 1947 ble anordningen erstattet av landssvikloven som stort sett hadde det samme innholdet.²⁴⁸

Utkastet til landssvikanordningen ble utformet av en komité utnevnt av Hjemmefrontledelsen. Hjemmefrontens leder, høyesterettsjustitiarius Paal Berg, skal ha lest igjennom og godkjent arbeidet før det ble sendt videre til Justisdepartementet i London for bearbeidelse. At landssvikanordningen hadde sett dagens lys i Oslo ble ikke gjort kjent før etter frigjøringen. Hvem opphavsmennene var ble ikke kjent før etter flere etterlysninger i pressen. Det viste seg at Wilhelm Thagaard, Erik Solem, Sven Arntzen og Jens Christian Hauge var de som utformet anordningen. Alle tre var jurister og medlemmer i Hjemmefrontens ledelse. Tre av dem, Solem, Arntzen og Hauge, skulle vise seg å bli viktige aktører under rettsoppgjøret.²⁴⁹ Andenæs hevdet at Justisdepartementet i eksil først ville gi

²⁴³ Vaale, *Dommen til døden*, s.33. Henvisning til Justisdepartementets arkiv, ”Straff for forræderi under krig eller okkupasjonen”, notat til regjeringen, London 10.oktober 1941, signert statsråd Paul Hartmann.

²⁴⁴ Vaale, *Dommen til døden*, s.33

²⁴⁵ Vaale, *Dommen til døden*, s.22

²⁴⁶ Hagen, *Oppgjørets time*, s.22

²⁴⁷ Hagen, *Oppgjørets time*, s.22

²⁴⁸ Andenæs, *Det vanskelig oppgjøret*, s.136

²⁴⁹ Hagen, *Oppgjørets time*, s.22-23

de nye bestemmelsene som endringer i anordningen av 22.januar 1942, for at det skulle bli en synlig sammenheng. Dette var derimot Hjemmefrontledelsen uenig i. Anordningen av 22.januar 1942 innskrenket seg til noen få paragrafer som supplerte straffelovens kap. 8 og 9, blant annet om tap av allmenn tillit. Landssvikanordningen var derimot et gjennomført alternativ til straffebestemmelsene i kap. 8 og 9 i straffeloven.²⁵⁰ Andenæs hevdet at innstillingen fra Hjemmefronten ga uttrykk for at det hadde vokst frem et krav fra befolkningen om at landssvikere også skulle straffes økonomisk. Landssvikanordningen ga domstolene adgang til å velge mellom flere reaksjoner, slik at den enkelte fikk riktig straff. Anordningen åpnet adgangen til å anvende bøtestraffer eller kortvarige frihetsstraffer i de mindre alvorlige tilfeller, samt begrenset rettighetstap istedenfor fullstendig tillitstap etter anordningen av 22.januar 1942. Landssvikanordningen ga adgang til å gi fritak for straff i spesielle tilfeller, for eksempel når handlingen var utført under tvang eller om tiltalte var under 18 år.²⁵¹ Det var imidlertid ikke landssvikanordningens opprinnelige form som ble lagt til grunn for rettsoppgjøret. Landssvikanordningen ble ved en ny provisorisk anordning av 3.august 1945 mildnet på flere punkter. Bakgrunnen for endringene var at bestemmelsene i den originale anordningen var for stive, slik at det kunne bli utfordrende for domstolene å treffe riktig avgjørelse. Andenæs var selv med på å utforme endringene, men uttrykte i sin bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) at endringene ikke gikk så langt som han i utgangspunktet hadde ønsket.²⁵²

4.2.1 Hvorfor kollektiv straff av NS-medlemmer?

Landssvikanordningen har blitt kritisert for å stride mot § 97 i Grunnloven, som sier at ingen lover skal ha tilbakevirkende kraft²⁵³. Landssvikanordningen var ment å gjelde for «den som etter 8.april 1940 har vært medlem eller søkt om eller samtykket i å bli medlem av Nasjonal Samling eller organisasjon knyttet til den».²⁵⁴ Hagen hevder at grunnen til at man forsvarte landssvikanordningen var fordi regjeringen i London var av den oppfatning at NS-medlemskap allerede var straffbart etter straffeloven, og siden rammen for fengselsstraff var lavere etter landssvikanordningen enn etter straffeloven, måtte den oppfattes som en mildere

²⁵⁰ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.138-139

²⁵¹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.139

²⁵² Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s. 144

²⁵³ At en lov har tilbakevirkende kraft vil si at loven straffer lovbrudd som ble begått før loven tredde i kraft.

²⁵⁴ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.51

lov.²⁵⁵ Hensikten med anordningen var å straffe de små synderne. Dahl og Sørensen uttrykker at rettsoppgjøret i Norge er ekstraordinært i verdenshistorisk sammenheng, fordi Norge var det eneste landet som etter andre verdenskrig gjorde medlemmene av kollaborasjonspartiet strafferettslig ansvarlige for lederens disposisjoner.²⁵⁶ Videre skriver de at norsk strafferett skiller seg ut «ved at den for de fleste alvorlige forbrytelser setter samme strafferamme for medvirkning som for hoved-gjerningen».²⁵⁷ Den norske strafferetten skal være lik for alle, hvilket i prinsippet legger til rette for en strengere bedømmelse av medvirkning i Norge enn i andre land, også når politiske forbrytelser utføres av et parti.²⁵⁸ NS sin sentrale rolle under okkupasjonen var avgjørende for bestemmelsen om at alle NS-medlemmer måtte straffes. Av alle de nasjonalsosialistiske partiene i Europa, var NS det eneste partiet som fikk status som regjerende ettparti av okkupasjonsmakten. Ifølge Dahl & Sørensen skjedde dette på grunn av to spesielle omstendigheter: Quislings relasjon til Hitler og dynamikken i etableringen av okkupasjonsstyret i Norge.²⁵⁹ Hagen understreker det faktum at det var et direkte forhold mellom hvert enkelt medlemskap og Quisling-regimet. NS hadde mest sannsynlig ikke blitt et statsbærende parti om det ikke hadde vært for den store oppslutningen.²⁶⁰

4.2.2 Hvilken betydning fikk landssvikanordningen for rettsoppgjøret?

Landssvikanordningen av 15. desember 1944 fikk stor betydning for hvordan rettsoppgjøret skulle gjennomføres. Ved å kriminalisere NS-medlemskap ble alle de 55 000 medlemmene av NS stilt til strafferettslig ansvar for partiledelsens handlinger. Resultatet var at rettsoppgjøret ble mer omfattende enn hva Hjemmefrontledelsen og London-regjeringen i utgangspunktet hadde regnet med. Justisdepartementet i London hadde forberedt seg på 30 000 saker, men det faktiske antallet ble tre ganger høyere.²⁶¹ Det norske rettsvesenet befant seg i en situasjon hvor det var knapphet på tid og ressurser. Dahl skriver at en konsekvens av dette var at rettsikkerheten til de tiltalte ble svekket.²⁶² Hagen argumenterer for at rettsoppgjøret slik det var lagt opp aldri kunne bli rettferdig. Kravet om et raskt og strengt oppgjør førte til «summariske avgjørelser og tilsidesettelse av vanlige prosessuelle hensyn,

²⁵⁵ Hagen, *Oppgjørets time*, s.25

²⁵⁶ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.93

²⁵⁷ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.94

²⁵⁸ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.94

²⁵⁹ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.95

²⁶⁰ Hagen, *Oppgjørets time*, s.38

²⁶¹ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.14

²⁶² Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.12

som den tiltaltes rettssikkerhet».²⁶³ Hjemmefronten og London-regjeringen hadde regnet med at rettsoppgjøret kun skulle ta ett år, men det var ikke før åtte år etter frigjøringen at rettsoppgjøret var gjennomført.

Landssvikanordningen ga domstolene adgang til å ilegge tap av allmenn tillit eller begrenset rettighetstap istedenfor fengselsstraff. Å frata alle de passive NS-medlemmene borgerrettigheter kom til å få store sosiale konsekvenser for det norske samfunnet. Da justisminister Terje Wold skulle kringkaste landssvikanordningen uttalte han at de som ble dømt til tap av allmenn tillit, ville bli satt utenfor samfunnet både økonomisk, sosialt og politisk.²⁶⁴ En grunn til at man så det nødvendig å straffe de passive NS-medlemmene på lik linje med de aktive var hensynet til rettsstaten. Dahl og Sørensen skriver at Hjemmefrontledelsen og London-regjeringen fryktet selvtekt og lynchjving²⁶⁵ under frigjøringen av Norge.²⁶⁶ Frykten for at befolkningen skulle ta loven i egne hender førte til at rettsoppgjøret ble nøye planlagt, og var en faktor da bestemmelsen om NS-medlemmer skulle straffes ble truffet. Tanken var at om de små synderen fikk sin velfortjente straff, ville de passive NS-medlemmene lettere tilgis og inkluderes tilbake i samfunnet når straffen var sonet.

4.3 Reaksjoner på landssvikanordningen av 15. desember 1944

4.3.1 Juridisk kritikk

Landssvikanordningen fikk stor oppmerksomhet etter frigjøringen 8. mai 1945. Spesielt det faktum at anordningen stred mot § 97 i Grunnloven, om at ingen lover skal ha tilbakevirkende kraft, fikk reaksjoner. Anordningen har blitt kritisert for at den ikke ble kunngjort før etter frigjøringen. Juristene Andenæs, Castberg og Skeie var enige i at straffebestemmelsene beskrevet i landssvikanordningen ikke var nødvendige for å effektivisere rettsoppgjøret. Castberg har vektlagt Høyesteretts ønske om å respektere § 97, hvilket førte til at landssvikanordningen ikke ble benyttet med mindre den ville føre til

²⁶³ Hagen, *Oppgjørets time*, s.38

²⁶⁴ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.138

²⁶⁵ Lynchjving er en voldsom straffefullbyrdelse som blir utført uten rettergang, ofte av en folkemengde.

²⁶⁶ Dahl & Sørensen, *Et rettferdig oppgjør?*, s.117

mildere straffer enn de gamle straffebestemmelsene.²⁶⁷ Andenæs forholdt seg kritisk til landssvikanordningen, og mente det hadde vært en fordel om anordningen ikke hadde blitt gitt.²⁶⁸ Han hevdet anordningen bar preg av det miljøet den ble skrevet i, i hemmelighet av menn med sterk tilknytning til Hjemmefrontledelsen, som naturlig nok hadde et strengt syn på de som sviktet. Videre så han liten hensikt i å skjerpe straffebestemmelsene i straffeloven ytterligere siden NS-medlemskap allerede hadde blitt ulovlig med anordningen av 22.januar 1942. Bestemmelser om å gi adgang til begrenset rettighetstap istedenfor tap av allmenn tillit, og adgang til å gi straffefrihet i enkelte tilfeller ville vært mulig å gi uten en ny lov. Andenæs hevdet landssvikanordningen fremsto som «en straffelov rettet mot handlinger som allerede var foretatt», hvilket han mente var psykologisk uheldig fordi det ville gi kritikere av rettsoppgjøret et angrepspunkt.²⁶⁹ Han konkludert med at «*det strafferettslige oppgjør i store trekk ville ha forløpt på samme måte uten landssvikanordningen.*».²⁷⁰

Skeie var den av de tre nevnte juristene som stilte seg mest kritisk til de nye straffebestemmelsene. Han skulle vise seg å bli en viktig referanse for NS-medlemmer og andre som kritiserte rettsoppgjøret. I sitt skriv *Landssvik* (1945) skrev han at straffebestemmelsene i landssvikanordningen delvis var mildere enn straffeloven fra 1902, men at anordningen hadde strengere bøtestraffer. Den minste boten var 1000 kr, men det var ikke satt noe maksimum beløp. Det var opp til domstolene å bestemme beløpet den enkelte skulle betale.²⁷¹ Han reagerte sterkt på den nye straffen tillitstap, som var strengere enn straffen rettighetstap som den gamle straffeloven ga adgang til å dømme. Med den nye landssvikanordningen ble det adgang til å ilegge både frihetsstraff og bot, hvilket ikke var mulig med den gamle straffeloven. En mann som var kjent skyldig i landssvik ble ifølge Skeie gjort æresløs for resten av livet hvis han ble dømt etter landssvikanordningen av 15.desember 1944. Dette fordi han mistet sine borgerrettigheter, fikk en bot som han måtte bruke vesentlig av sine midler på å betale, og mistet retten til verv og arbeid.²⁷² «Det er da unektelig en hard ordning at han ikke skal ha adgang til å få dommen prøvd av høyere rett. Vi har aldri i vår i historie hatt en sådan rettløshet.», konkluderte Skeie.²⁷³ Han påpekte at det norske rettsvesen har fått juryen tilbake etter frigjøringen, unntatt i landssviksaker. Skeie

²⁶⁷ Castberg, *Juridiske stridsspørsmål*, s.59

²⁶⁸ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.143

²⁶⁹ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.143

²⁷⁰ Andenæs, *Det vanskelige oppgjøret*, s.145

²⁷¹ Skeie, *Landssvik*, s.10-11

²⁷² Skeie, *Landssvik*, s.18

²⁷³ Skeie, *Landssvik*, s.18

hevdet at det var et paradoks at de vanskeligste og uhyggeligste sakene skulle ta i bruk okkupasjonsstyrets lagmannsrett.²⁷⁴

I *Landssvik* (1946) spør Skeie om det var nødvendig med særegne straffebestemmelser i landssviksaker, og han ser seg nødt til å svare nei. Han argumenterte for at landssviksakene ville blitt behandlet hurtig nok etter de gamle straffebestemmelsene, og at disse ga en bedre garanti for rettferdighet enn de nye.²⁷⁵ Heller ikke de bestemmelsene i anordningen som skulle straffe handlinger som tidligere hadde vært straffefrie var nødvendige. Skeie påsto at kapittel 8 i straffeloven ville ramme de virkelige landssvikerne, også de NS-medlemmene som forsto at de gjennom medlemskap har ytet fienden bistand. Å straffe passive NS-medlemmer som ikke forsto at de gjennom medlemskap hadde ytet fienden bistand, fordi de var overbevist om at de hadde gjort det beste for landet, var ifølge Skeie unødvendig og en dårlig grunn til legalisere grunnlovsbrudd.²⁷⁶ En som sa seg uenig med Skeie var Erik Solem, som hadde vært med å utforme landssvikanordningen. Han mente at de ekstraordinære forholdene som lå til grunn gjorde at § 97 i Grunnloven måtte tolkes mindre strengt enn ved normale forhold i fredstid.²⁷⁷ Solem argumenterte at krigssituasjonen var til hinder for å holde straffelovgivningen «à jour med den rettsfølelse som har vokset seg fram i vårt folk i denne tid.»²⁷⁸ Videre påpekte han at landssvikanordningen gikk i en formildende retning. Denne tolkningen hvilte på antakelsen om at passivt NS-medlemskap var straffbart etter § 86 som hadde en minstestraff på tre års fengsel. Solem hevdet at det ville være urimelig å straffe de passive NS-medlemmene så strengt, men at rettsoppfatningen i folket krevde at de minste synderne måtte få en passende straff.²⁷⁹

4.3.2 Landssvikanordningen fra et NS-perspektiv

Siden NS-medlemmene ble dømt etter landssvikanordningen, er det interessant å se hva de mente om den. Naturlig nok var de veldig negative til den, og identifiserte seg på ingen måte med «landssvik»-betegnelsen. I sin bok *Et annet syn* (1952) skrev NS-medlem Håkon Meyer at Nygaardsvold-regjeringen ikke hadde rett til å kreve lojalitet av det norske folket etter at

²⁷⁴ Skeie, *Landssvik*, s.18-19

²⁷⁵ Skei, *Landssvik*, s.28

²⁷⁶ Skeie, *Landssvik*, s.35

²⁷⁷ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.29

²⁷⁸ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.30

²⁷⁹ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.37-38

landet ble okkupert.²⁸⁰ Etter å ha lest professor Anatol Heintz kronikk «To verdener» i *Aftenposten* våren 1947, skrev NS-medlem Einar Syvertsen et brev til professoren som aldri ble sendt.²⁸¹ I dette brevet uttrykte Syvertsen forundring over at rettsoppgjørets grunnlag var bygget på en provisorisk anordning med tilbakevirkende kraft, en lov som hadde til hensikt å ramme en bestemt gruppe mennesker på en bestemt måte.²⁸² Hva som var hensikten med landssvikanordningen var for Syvertsen uklart, han mente at det forelå flere versjoner og at det var vanskelig å finne den forklaringen som var gjeldende. I sitt brev til Heintz trakk Syvertsen frem riksadvokat Andreas Aulies forklaring, at hensikten med å straffe NS-medlemmer etter landssvikanordningen var å sette et eksempel for fremtiden. «Man skader altså idag titusener av menneskers tilværelse i håp om en gunstig fremtidsvirkning.», skrev Syvertsen.²⁸³ Videre påpekte Syvertsen at «landssvik»-begrepet var et fremmed begrep for de som tilsluttet NS, og at NS-medlemmer mest sannsynlig ikke ville nektet seg skyldig om de hadde blitt tiltalt for ikke å ha vist landets «landets såkalte «lovlige» styresmenn» lojalitet.²⁸⁴ Både Meyer og Syvertsen var av den oppfatning at rettsoppjøret ble gjennomført på ugyldig grunnlag, og at hele oppjøret burde forkastes.

4.3.3 Langeland, Steinsvik og Scharffenberg om landssvikanordningen

Major Oliver H. Langeland beskrev landssvikanordningen som «det mest avskrekkende eksempel på slett straffelovgivning vi har opplevd.», og han reagerte på at anordningen hadde tilbakevirkende kraft.²⁸⁵ At rettsvesenet skulle straffe nordmenn for medlemskap i et politisk parti, når man hovedsakelig burde straffe folk for de handlinger de utførte i krigstid, var uforståelig for Langeland.²⁸⁶ For å løse problemet med at anordningen hadde tilbakevirkende kraft hadde regjeringen forutsett at hvert medlemskap i NS etter 8.april 1940 var straffbart etter § 86 i straffeloven. Med andre ord forutsatte regjeringen at det var en allmenn bevissthet blant befolkningen om at NS-medlemskap var straffbart etter 8.april 1940. «For de fleste av dem som virkelig hadde tenkt over krig og krigslov virket denne påstand som direkte tøv.»,

²⁸⁰ Meyer, *Et annet syn*, s.135. Referanse til professor Jon Skeie.

²⁸¹ Syvertsens brev til professor Heintz er gjengitt i *Også dette bør være sagt*, ss.158-171. Syvertsen besluttet å la være å sende brevet fordi, innen det var ferdigskrevet, hadde Heintz en ny kronikk på trykk hvor han kommenterte brev han hadde mottatt fra NS-medlemmer.

²⁸² Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.165

²⁸³ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.167

²⁸⁴ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, s.169

²⁸⁵ Langeland, *Dømmer ikke*, s.259

²⁸⁶ Langeland, *Dømmer ikke*, s.259

påsto Langeland, og la til at § 86 var ment å straffe direkte og farlige bistandshandlinger.²⁸⁷ Langeland fant det overraskende at London-regjeringen følte seg skyldfrie, da det ifølge han var regjeringens medlemmer som var de største synderne under rettsoppjøret. Det var regjeringen som hadde lagt landet åpent for tyskerne. Ifølge Langeland fikk Norge mange svikere fordi regjeringen sviktet 9.april 1940.²⁸⁸ «Hadde de holdt tyskerne borte fra Norge – hva de etter alt å dømme hadde hatt mulighet for – hadde spørsmålet N.S. ikke fått noen betydning.»²⁸⁹ Langeland var på ingen måte en representant for «silkefronten», i flere tilfeller var han en talsmann for strengere straffer. Men å dømme folk for landssvik fordi de sto i et medlemsregister var for Langeland helt absurd. «Det hele virker som et forsøk på å få dømt de andre for å bortlede oppmerksomheten fra seg selv.», skrev han.²⁹⁰

I sin bok *Frimodige ytringer* (1946) påpekte Marta Steinsvik at myndighetene og opinionen burde strekke seg etter å forstå NS-medlemmene. Det var for mange et personlig offer å melde seg inn i NS. Ifølge Steinsvik var mange av den oppfatning at det var en borgerplikt å melde seg inn for å arbeide for fedrelandets interesser.²⁹¹ Hun understreket at de fleste NS-medlemmer ikke så på London-regjeringen som en lovlig regjering.²⁹² Norge var okkupert og man var nødt til å forholde seg til okkupanten. 25.september 1940 holdt Reichskommissar Terboven en radiotale hvor han oppfordret alle norske tjenestemenn til å være lojale mot det nye regime. Norges vei til selvstendighet og frihet gikk nå gjennom NS. Dette var et budskap som mange norske borgere tok alvorlig og som ikke ble møtt med tydelig motmæle fra London. Steinsvik mente at samfunnet burde være forsiktig med å bruke landssvikstemplet på de NS-medlemmene som ikke hadde gjort seg skyldige i direkte kriminelle handlinger: «Det turde hende at det også kunne finnes folk i andre leire som bedre fortjente dette navn.», skrev hun.²⁹³

Steinsvik støttet seg i stor grad på professor Skeie sin argumentasjon i sin kritikk av landssvikanordningen. Som Skeie hevdet hun at landssvikanordningen var grunnlovsstridig, og påpekte at anordningen først ville være gjeldende etter okkupasjonens slutt hvis den ble

²⁸⁷ Langeland, *Dømmer ikke*, s.260

²⁸⁸ Langeland, *Dømmer ikke*, s.6

²⁸⁹ Langeland, *Dømmer ikke*, s.262

²⁹⁰ Langeland, *Dømmer ikke*, s.263

²⁹¹ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.21

²⁹² Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.24

²⁹³ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.21

vedtatt på ordinær måte av Stortinget.²⁹⁴ Steinsvik mente det var overraskende at Høyesterett godtok en anordning som uten tvil var i strid med Grunnloven. «Høyesterett kan imidlertid ikke gjøre en anordning, som krenker selve fundamentet for den norske retts-skipnad, lovlig. Det Høyesterett kan gjøre, er å praktisere den som om den var lovlig, og ved sin autoritet tvinge de underordnede domstoler til å gjøre det samme.»²⁹⁵ Ifølge Steinsvik risikerte Høyesterett å bli stilt til ansvar for at de ikke forsvarte Grunnlovens prinsipper, og hun kan tolkes dit hen at Høyesteretts medlemmer burde bli stilt for riksrett for å ha krenket Grunnloven.²⁹⁶ Det verste med landssvikanordningen var ifølge Steinsvik alle de menn og kvinner som led av den etter frigjøringen. Sammen med angivere og torturister ville NS-medlemmene få stemplet landssviker på seg:

Mange av de dommer som hittil er falt, virker likefram groteske i sin strenghet, spesielt når man betenker at antagelig de fleste NS-medlemmer, som tidligere nevnt, så langt fra å ha tenkt å være landssvikere og ha forrådt sitt land, tvert i mot mener å ha gjort en fortjenstfull innsats for fedrelandet.²⁹⁷

Overlege Scharffenberg mente at landssvikanordningen var overflødig. Han ønsket å anvende rettsprinsippene fra før krigen på nazistene, til tross for at de selv ofte hadde brutt dem under okkupasjonen. I sin biografi skrev pedagog Olav Sundet at Scharffenberg så det som sin plikt å passe på at opinionens hat mot NS-medlemmer ikke gikk ut over rettsstatens prinsipper.²⁹⁸ Han protesterte mot at de anklagede skulle bli dømt etter sine politiske standpunkt.²⁹⁹ I motsetning til Scharffenberg mente Solem at NS-medlemmene ikke skulle straffes for sin politiske oppfatning. De ble straffet fordi NS som parti hadde brukt ulovlige midler for å fremme politikken de representerte:

Men i det øyeblikk sammenslutningen går over fra å være et alminnelig politisk parti til å bli en sammenslutning som arbeider for landssvik og forræderi mot fedrelandet,

²⁹⁴ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.18. Henvisning til Skeie, *Landssvik*, 1945.

²⁹⁵ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.19

²⁹⁶ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.19

²⁹⁷ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.22

²⁹⁸ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s. 224

²⁹⁹ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.225

antas det å være straffbart å stå tilsluttet partiet. Det er dens handling å stå tilsluttet partiet og derved støtte dets virksomhet som er straffbar.³⁰⁰

Scharffenberg mente derimot at rettsoppgjøret tok for lite hensyn til den subjektive skyld, og at opinionens ønske om gjengjeldelse hadde fått for stort gjennomslag.³⁰¹ Konsekvensene var et delt samfunn hvor de som hadde vært medlemmer av NS, og som nå ble stemplet som landssvikere, ble holdt utenfor.

Skeie, Langeland, Steinsvik og Scharffenberg var alle negativt innstilt til landssvikanordningen. De mente at den var uheldig og at konsekvensene av den kunne bli problematiske. Det er derfor interessant å spørre om de hadde et alternativ til den. Det kommer tydelig frem i argumentasjonen til alle fire at de mente at den opprinnelige straffeloven fra 1902 var tilstrekkelig og at de provisoriske anordningene fra London ikke var nødvendige for å gjennomføre rettsoppgjøret. Det virker som om alle fire var av den oppfatning at å kollektivt straffe NS-medlemmer var en måte for myndighetene å lede oppmerksomheten bort fra London-regjeringens ansvar. På grunn av sin juridiske bakgrunn var Skeie mest opptatt av å respektere Grunnloven. I hans øyne fantes det ikke tvil om at landssvikanordningen stred mot § 97 i Grunnloven, og det å kollektivt straffe passive NS-medlemmer var ingen god nok grunn til å bryte med Grunnlovens prinsipp om at ingen lover skal ha tilbakevirkende kraft. Skeie var overbevist om at rettsoppgjøret ville vært best tjent med at de gamle straffelovene ble fulgt. Langeland ønsket ikke mildhet for landssvikere, men likhet for loven. Ifølge Langeland var det unødvendig å dømme de mindre synderne for handlinger som var langt mindre farlige enn handlinger begått av personer som satt i embeter med et stor ansvar.³⁰² Som Skeie understreket Steinsvik at landssvikanordningen var grunnlovsstridig. Hun påsto at rettsoppgjørets omfang var for stort og at forholdene som landssvikfangene ble møtt med i fengslene var for dårlige. Ifølge Steinsvik var løsningen å gi amnesti til alle NS-medlemmer som ikke hadde gjort seg skyldig i direkte forbrytelser.³⁰³ Scharffenberg var av den oppfatning at NS-medlemmene, som ikke hadde gjort noe annet kriminelt enn å melde seg inn i feil parti, burde få amnesti. Det ville være både politisk og

³⁰⁰ Solem, *Landssvikanordningen med kommentarer*, s.42

³⁰¹ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.225

³⁰² Langeland, *Dømmer ikke*, s.11

³⁰³ Hagen, *Oppgjørets time*, s.70

psykologisk riktig av regjeringen, mente han.³⁰⁴ Skeie, Scharffenberg, Steinsvik og Langelands meninger står dermed i kontrast til NS-synet. Meyer og Syvertsen argumenterte for at de var uskyldig dømt, i deres øyne skulle de ikke ha blitt straffet i det hele tatt. At NS-medlemskap tilsvarte bistand til fienden var for de helt uforståelig, ifølge Meyer og Syvertsen var medlemskap kun en måte å uttrykke sitt politiske standpunkt og engasjement på, om man hadde vært aktiv eller passiv i den politiske virksomheten var uvesentlig. På tross av at Skeie, Scharffenberg, Langeland og Steinsvik var uenig i bruken av landssvikanordningen, mente de likevel at et rettsoppgjør var nødvendig.

4.4 De passive NS-medlemmene i *Aftenposten*, *Morgenbladet* og *Arbeiderbladet*

Det er interessant å se hvordan debatten om de passive NS-medlemmene endrer seg i perioden 1945-1950. 1945-1947 er i stor grad preget av et voldsomt engasjement, og retorikken er aggressiv og bitter. Fra 1947-1950 har temperamentet i ordbruken roet seg ned betraktelig. Debattinnlegg med «silkefront»-synspunkt provoserer ikke i like stor grad som før og slike innlegg fikk ikke like mange svar som tidligere. Mine undersøkelser viser at hvordan de passive NS-medlemmene burde straffes var et av de temaene som engasjerte flest, og som det var mange meninger om. Hvordan landssvikfangene ble behandlet i fengslene ble et tema folk interesserte seg for, spesielt etter at Marta Steinsvik utga sin bok *Frimodige ytringer* i 1946. Senere ble amnesti-spørsmålet, og hvordan NS-medlemmene som hadde sonet ferdig skulle integreres tilbake til samfunnet et tema i avisene. Dette var derimot temaer som ikke engasjerte fullt så mye, og som ikke fikk så stor plass i debattorganene som jeg har undersøkt.

4.4.1 «Samfunnets bunnfall»³⁰⁵ – debatt 1945-1947

Etter frigjøringen ble spørsmålet om det var riktig å straffe passive NS-medlemmer satt på agendaen. Allerede 23.mai 1945 hadde landbruksdirektør O. T. Bjanes et innlegg i *Morgenbladet* hvor han advarte mot å sette landsforræderistemplet på «de tvilsomme» før rettsakene.³⁰⁶ Som landbruksdirektør var han spesielt bekymret på embetsmennesenes vegne,

³⁰⁴ «Passive NS-medlemmers rettsstilling» av overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 30.12.1947

³⁰⁵ Uttrykk brukt om NS-medlemmer av Rolf Hofmo i leserinnlegget «Er Norge uten anstendighets- og renslighetsfølelse?» i *Arbeiderbladet* 25.07.1945

³⁰⁶ «De rettferdige» av landbruksdirektør O. T. Bjanes i *Morgenbladet* 23.05.1945

som på grunn av okkupasjonen hadde vært nødt til å samarbeide med NS og tyskerne i varierende grad. Hvorvidt man hadde gått for langt i sitt samarbeid ble et skjønsspørsmål mente Bjanes, og han var bekymret for en eventuell isfront på grunnlag av rykter.³⁰⁷ Allerede dagen etter hadde *Morgenbladets* leder en kommentar til landbruksdirektør Bjanes innlegg. *Morgenbladet* spesifiserte hvor ødeleggende falske beskyldninger kunne være for en person, men vektla at loven var nødt til å vise sin strenghet overfor de som hadde gjort seg fortjent til det.³⁰⁸ 25.juli 1945 hadde direktør Paul Frank et innlegg i *Morgenbladet* hvor han diskuterte hvorvidt de passive NS-medlemmene kunne straffes. Ifølge Frank fantes det enkelte som forsøkte å lage en opinion til forsvar for en spesiell gruppe landssvikere, hvilket han stilte seg kritisk til. Selv om Frank ikke skrev det direkte, er det ikke usannsynlig at Scharffenberg var en av de han siktet til. Som mange andre mente Frank at de passive medlemmene utgjorde en aktiv støtte for Quisling, for uten de passive medlemmene ville han ikke klart å gjennomføre sitt forræderi.³⁰⁹ Frank understreket at hvert enkelt tilfelle burde behandles individuelt, men landssvik var en grov forbrytelse, og Frank mente at det var naturlig at reaksjonene fra befolkningen var kvasse.³¹⁰ Samme dag hadde Rolf Hofmo et innlegg i *Arbeiderbladet* hvor han hevdet at landssvikerne hadde tapt sine menneskerettigheter gjennom å samarbeide med NS. «Det å likestille samfunnets bunnfall – hva NS jo var – med anstendige folk er forloren og falsk humanisme.», skrev Hofmo.³¹¹

Debatten om de passive NS-medlemmene bar preg av aggressivitet, men diskusjonen om ”tyskertøsene” hadde ofte direkte stygg ordbruk. 21.juni 1945 hadde Scharffenberg et innlegg i *Arbeiderbladet* hvor han hevdet at hjemmestyrkene hadde handlet utenfor sitt myndighetsområde. Scharffenberg hadde mottatt brev fra flere fortvilte kvinner som hadde opplevd å bli kommandert av hjemmestyrkene til å arbeide gratis, fordi de hadde hatt en romantisk relasjon med tyske soldater.³¹² Scharffenberg understreket strengt at hjemmestyrkene ikke hadde noen politimyndighet, og at politiet var pliktet til å beskytte kvinnene det gjaldt. På dette punktet var Scharffenberg kvass i sin kritikk, og sammenliknet

³⁰⁷ «De rettferdige» av landbruksdirektør O. T. Bjanes i *Morgenbladet* 23.05.1945

³⁰⁸ «Et ord til begge sider» leder i *Morgenbladet* 24.05.1945

³⁰⁹ «Isfronten» av direktør Paul Frank i *Morgenbladet* 25.07.1945

³¹⁰ «Isfronten» av direktør Paul Frank i *Morgenbladet* 25.07.1945

³¹¹ «Er Norge uten anstendighets- og renslighetsfølelse?» svar til Scharffenberg av Rolf Hofmo i *Arbeiderbladet* 25.07.1945

³¹² «Hvor stor myndighet har hjemmefrontstyrkene?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 21.06.1945

hjemmestyrkenes oppførsel med Hirden.³¹³ Scharffenbergs innlegg førte naturlig nok til sterke reaksjoner. Få dager senere hadde Leif Thomsen, som hadde en stilling i Hjemmefronten, svar til Scharffenberg på trykk. Han skrev at hjemmestyrkene dessverre ikke hadde noen myndighet, men så det som sin oppgave å tilfredsstille det «alminnelige publikums krav».³¹⁴ Thomsen hevdet at store deler av befolkningen var harme over at «tyskertøsene» skulle få gå ustraffet for sitt svik, og at hjemmestyrkene derfor hadde tatt saken i egne hender og satt kvinnene det gjaldt til å vaske hjemmestyrkenes lokaler: «vi slet oss nesten helseløse på golvskuring og renhold for øvrig på frivaktene våre så vi grep publikums henvendelser med glede».³¹⁵ Dette tyder på at hjemmestyrkene i enkelte deler av landet misbrakte tilliten og makten de hadde i lokalsamfunnet, og utnyttet kvinner som i utgangspunktet sto i en svak stilling. Flere av *Arbeiderbladets* lesere reagerte på Scharffenbergs forsvar av «tyskertøsene». Innsender A. Røed var en av dem: «Mannen på gata skjærer tenner når han ser notoriske «feltmadrasser» veive rundt i gatene, og spør hvorfor i h... gatebilde ikke blir rensset for slikt slimete pakk – av Hjemmevernet».³¹⁶ En annen innsender, Rolf Hofmo, skrev: «Jeg bare beklager at det ikke er fattet bestemmelser om at alle tyskertøser skulle snauklippes og etterpå få lov til for evig å være sammen med sine elskere – i Tyskland».³¹⁷ Denne formen for retorikk er eksempler på hvilket sinne deler av befolkningen kjente på rett etter frigjøringen, og da spesielt mot de unge kvinner som hadde forrådt sitt land gjennom flørt og forelskelse. Disse kvinnene var ikke en del av rettsoppjøret og ble ikke juridisk straffet for sine forhold til tyske soldater. Men de opplevde likevel isolasjon og trakassering. I et nytt innlegg krevde Scharffenberg lydighet for straffeloven og påpekte at det fantes flere unggutter i hjemmefrontstyrkene som ikke hadde de rette forutsetningene for å utøve straffemyndighet.³¹⁸

4.4.2 «De utstøtte» – debatt 1947-1950

En tendens er at ordlyden i de offentlige diskusjonene roer seg betraktelig ned i perioden 1947-1950. Min undersøkelse viser at terskelen for å stille kritiske spørsmål til

³¹³ «Hvor stor myndighet har hjemmefrontstyrkene?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 21.06.1945

³¹⁴ ««Hvor stor myndighet har hjemmestyrkene?» svar til Scharffenberg» av Sjef 13 111 Leif Thomsen i *Arbeiderbladet* 27.06.1945

³¹⁵ ««Hvor stor myndighet har hjemmestyrkene?» svar til Scharffenberg» av Sjef 13 111 Leif Thomsen i *Arbeiderbladet* 27.06.1945

³¹⁶ «Tyskertøsene som vasker» av A. Røed i *Arbeiderbladet* 27.06.1945

³¹⁷ ««Er Norge uten anstendighets- og renslighetsfølelse?» svar til Scharffenberg» av Rolf Hofmo i *Arbeiderbladet* 25.07.1945.

³¹⁸ «Skal det frie ord kverkes i Norge?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 10.07.1945

myndighetenes behandling av de passive NS-medlemmene blir en tanke lavere enn hva den var rett etter frigjøringen. Dette betyr derimot ikke at det florerer av saklige debatter i de avisene jeg har undersøkt, men heller at retorikken har endret seg, og at de som skriver om sine kontroversielle synspunkt ikke møter like stor motmæle som tidligere.

Et viktig tema i denne perioden var faren ved å isolere NS-medlemmene fra samfunnslivet etter endt soning, og hvilke konsekvenser det eventuelt ville få. I april 1947 hadde professor A. Heintz et innlegg i *Aftenposten*. Tidligere hadde han skrevet en kronikk hvor han påsto at det ikke lenger fantes konsentrasjonsleirer i Norge. Dette fikk ikke store reaksjoner i avisa, men Heintz mottok to private brev fra NS-folk som mente det motsatte: at konsentrasjonsleirene fortsatt var et faktum, og at det var der «landssvikerne» ble straffet.³¹⁹ Heintz var overrasket over måten rettsoppgjøret ble forstått på av enkelte, og kalte det «en tragisk og farlig utvikling».³²⁰ Videre skrev han at myndighetene ikke kan nekte for at det oppsto uheldige episoder i fengslene etter frigjøringen, men understreket at forbrytelsene som ble begått var en unntagelse heller enn regelen. Heintz argumenterte for at forskjellen mellom okkupasjonstiden og samtiden var at de fengselsbetjentene som mishandlet fangene ville bli stilt til ansvar for det, og at pressen sto fritt til å kritisere forholdene. Han nevnte Marta Steinsvik sin bok *Frimodige ytringer* (1946) som et eksempel på at kraftig kritikk av fengselsforholdene og myndighetenes behandling av landssvikerne kunne selges fritt og leses av folket, hvilket ikke hadde vært mulig under NS-styret.³²¹ Heintz hevdet at det ikke fantes konsentrasjonsleirer etter frigjøringen fordi definisjonen på en konsentrasjonsleir var at makthaveren kunne sperre folk inne uten lov og dom, samt uten tidsfrist. Dette var ikke tilfelle mente Heintz, men han innrømmet at de ekstraordinære forholdene til tider hadde gjort det nødvendig å benytte seg av «mindre demokratiske fremgangsmåter».³²² Til slutt uttrykte Heintz bekymring over at en gruppe i samfunnet isolerte seg. Han advarte mot å ikke diskutere og lytte til disse menneskene, det kunne resultere i et fremmedlegeme i samfunnet mente han: «Hvis rettsoppgjøret skal resultere i at de tidligere NS folk og sympatiserende bare isolerer seg, kryper inn i sitt skall, klumper seg sammen og lever i sin egen verden – da er rettsoppgjøret forfeilet!».³²³

³¹⁹ Brevene er anonymisert og gjengitt i professor Heintz sin kronikk «To verdener» i *Aftenposten* 08.04.1947

³²⁰ «To verdener» av professor A. Heintz i *Aftenposten* 08.04.1947

³²¹ «To verdener» av professor A. Heintz i *Aftenposten* 08.04.1947

³²² «To verdener» av professor A. Heintz i *Aftenposten* 08.04.1947

³²³ «To verdener» av professor A. Heintz i *Aftenposten* 08.04.1947

I oktober 1948 skrev *Aftenposten* at redaksjonen hadde mottatt flere brev fra fortvilte NS-folk som slet med å komme seg tilbake i arbeidslivet da ingen ville ansette dem. *Aftenposten* poengterte at regjeringen, LO og Arbeidsgiverforeningen sitt mål var at alle NS-medlemmene skulle tilbake i arbeid etter endt soning. *Aftenposten* mente dette var viktig for å unngå et samfunnsproblem hvor NS-medlemmer ble holdt utenfor samfunnslivet, og viktig fagkunnskap og arbeidskraft gikk tapt.³²⁴ Hvordan NS-medlemmene skulle inkluderes i samfunnet etter endt soning var et viktig spørsmål allerede i 1945, selv om det fikk mindre oppmerksomhet. I november 1945 holdt Norsk Forening for Socialt Arbeide et møte på Universitetet i Oslo hvor denne problemstillingen ble diskutert. Byfogd B. Didriksen holdt tale, og ønsket å arbeide for at landssvikerne ikke ble møtt med forakt og bitterhet etter endt soning.³²⁵ Han var i utgangspunktet uenig i ordningen Norge hadde valgt, og ga uttrykk for at Norge ville vært best tjent med en ordning som i Danmark. Men siden situasjonen var som den var, mente Didriksen at myndighetene måtte ta tak slik at NS-medlemmene ikke ble isolert fra arbeidslivet. For å unngå dette var det behov for en holdningskampanje, og man måtte begynne å arbeide med landssvikerne allerede mens de satt i fengsel. Didriksen nevnte tilgang på aviser og litteratur, og besøk fra biskoper og fagutdanning for de unge, som viktige elementer i arbeidet med å få landssvikerne tilbake til samfunnslivet.³²⁶ Etter talen var det åpen diskusjon, og rikspolitisjef Andreas Aulie tok ordet. Han takket Didriksen for talen, og fortalte at han hadde nedsatt en komité som blant annet hadde i oppdrag å undersøke mulighetene for å få de dømte tilbake i jobb etter endt soning.³²⁷ Dette møtet, i regi av Norsk Forening for Socialt Arbeide, viser at det ikke bare var enkeltpersoner som Scharffenberg som forutså de negative konsekvensene av å kollektivt straffe NS-medlemmer. Rikspolitisjef, senere riksadvokat, Aulie sitt initiativ om å nedsette en komité tyder på at myndighetene tok disse problemstillingene alvorlig, og at det var ønskelig å forhindre at NS-medlemmene ble stilt utenfor samfunnet. Dette skulle vise seg å bli et vanskelig og utfordrende arbeid.

Julaften 1947 hadde Scharffenberg et innlegg i *Morgenbladet* hvor han uttrykte bekymring for «de utstøtte». Antallet var mye høyere enn mange var klar over fordi isfronten ikke bare rettet seg mot NS-medlemmene, men også medlemmenes ektefeller og barn. Ifølge

³²⁴ «NS-folkene og arbeidslivet» i *Aftenposten* 23.10.1948.

³²⁵ «Landssvikerne og samfunnet» i *Aftenposten* 20.11.1945

³²⁶ «Landssvikerne og samfunnet» i *Aftenposten* 20.11.1945

³²⁷ «Landssvikerne og samfunnet» i *Aftenposten* 20.11.1945

Scharffenberg var det nærmere 100. 000 som ble holdt utenfor det norske samfunnet.³²⁸ Scharffenberg hadde ikke selv noen tilknytning til NS, men på grunn av måten han uttrykte seg på i avisa skrev flere NS-medlemmer til ham for å forklare seg. Scharffenberg påpekte at det var spesielt tre punkter som NS-medlemmene trakk frem. For det første hadde mange vært overbevist om at Tyskland kom til å vinne krigen, og mange gikk inn i partiet med Norges beste i tankene. Scharffenberg hevdet at betegnelsen «landssviker» ble oppfattet som sårende, og han skrev at «de fleste har vært offer for en feilvurdering».³²⁹ For det andre var NS-medlemmene av den oppfatning at Norge kapitulerte 10.juni 1940, og at § 86 i straffeloven ikke kunne brukes mot dem. Til slutt mente de at siden NS hadde vært et lovlig parti før krigen måtte medlemskap regnes som lovlig. Scharffenberg forkastet tanken om kollektiv skyld, og understreket at det var forskjell på NS-medlemmene.³³⁰ Han mente at den «fanatiske forfølgelsen» av NS-medlemmer delvis hadde til hensikt å lede oppmerksomheten bort fra spørsmålet om skyld, hvilket var et stikk i siden til London-regjeringen.³³¹ I et nytt innlegg i romjulen 1947 understreket Scharffenberg at hvis Kongen og regjeringen hadde uttalt seg om NS før de flyktet til London, ville ikke den «fanatiske forfølgelsen» vært nødvendig. Dette fordi de som var i tvil eller under press mest sannsynlig hadde holdt seg unna NS.³³² Scharffenberg uttrykte en sterk overbevisning om at de fleste NS-medlemmer ikke hadde som hensikt å utøve landssvik.

4.5 Oppsummering

Landssvikanordningen er interessant fordi det var et tema som ble hyppig diskutert i 1945-1950. I motsetning til senere tid, da spørsmålet om landssvikanordningen var grunnlovsstridig ble et viktig tema, var det hovedsakelig formålet med anordningen som ble drøftet tidlig etter frigjøringen. Som vi har sett fantes det enkelte som kommenterte anordningens rettsgyldighet tidlig, men det var spesielt spørsmålet om hvorvidt det var riktig å straffe de passive NS-medlemmene som opinionen engasjerte seg i. Om et passivt NS-medlemsskap gikk under kategorien «bistand til fienden» var det få som hadde sine tvil om i 1945-1950, det var i alle fall få som ytret seg om de var uenige med myndighetene. I de første årene etter frigjøringen var debatten i media preget av aggressiv retorikk som ofte

³²⁸ «For de utstøtte» av Overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 24.12.1947

³²⁹ «For de utstøtte» av Overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 24.12.1947

³³⁰ «For de utstøtte» av Overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 24.12.1947

³³¹ «For de utstøtte» av Overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 24.12.1947

³³² «Passive NS-medlemmers rettsstilling» av Overlege Scharffenberg i *Morgenbladet* 30.12.1947

hadde som mål å umenneskeliggjøre NS-medlemmene. De som valgte å skrive til avisene for å kritisere myndighetenes avgjørelser eller for å advare om konsekvensene av å sette en hel gruppe mennesker utenfor samfunnet, måtte forvente harde tilsvær. Det er interessant å se at på tross av opinionens hevnløst solgte bøker som *Landssvik* (1945), *Frimodige ytringer* (1946) og *Dømmer ikke* (1948) i store opplag. Forfatternavnene var kjente fra før krigen, og Skeie, Steinsvik og Langeland var anerkjente i sine miljøer. At ingen av dem hadde noen tilknytning til NS bidro mest sannsynlig til at bøkene ble sett på som interessant lesestoff, både av de som hadde valgt riktig og de som hadde valgt feil.

Etter 1947 skjer det en endring i avisdebattene. Retorikken i leserinnleggene blir mildere og temaene endrer seg. Det blir stilt spørsmål ved hvilke konsekvenser det ville ha for samfunnet hvis NS-medlemmene isolerte seg, og hvordan man skulle få NS-medlemmene tilbake i arbeid etter endt soning. Hvorvidt NS-medlemmene bør få amnesti er derimot fortsatt et kontroversielt spørsmål, og blir lite drøftet. Den største endringen viser seg å være at reaksjonene ikke er like kraftige de gangene det er et innlegg på trykk som ikke nødvendigvis støtter opinionens synspunkt. Hvorfor denne endringen skjer i 1947 kan det være mange grunner til, det er ikke lett å peke på det som var mest avgjørende. Som nevnt i kapittel to, mente Vaalen at det skjedde et mentalitetsskifte i 1947.³³³ Økt avstand i tid til frigjøringen, og et behov for å se fremover i tid istedenfor bakover, var viktige faktorer for at problemstillingene og ordlyden i debatten endret seg.

³³³ Vaalen, *Dommen til døden*, s.131

5 Tre kritikere, et rettsoppgjør

5.1 Innledning

Dette kapittelet er en komparativ analyse av overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og Marta Steinsviks argumentasjon, troverdighet og retorikk. Jeg skal sammenlikne hvilke reaksjoner de forskjellige kritikerne fikk på sine ytringer. Siden det er flere forskjeller ved dem enn likhetstrekk, har jeg valgt å fokusere på forskjellene. Likhetstrekkene ved de tre kritikerne var at ingen av dem hadde noen forbindelse med NS, de kritiserte mange av de samme sidene ved rettsoppgjøret, og alle fikk reaksjoner på sine ytringer, men i veldig ulik grad. En vesentlig forskjell mellom dem var at de hadde forskjellig bakgrunn og ulik autoritet. Mediet de valgte å benytte seg av var også forskjellig. Langeland og Steinsvik benyttet seg av bokform for å ytre sine meninger om rettsoppgjøret, mens Scharffenberg tok i bruk debattorganet i *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet*.

5.2 Autoritet og tema

Overlege Johan Scharffenberg var den av de tre som hadde mest anerkjennelse og størst autoritet. Det var spesielt tre temaer som Scharffenberg var opptatt av: den mislykkede mobiliseringen, spørsmålet om riksrett, og de passive NS-medlemmenes rettsstilling. Da Norge ble invadert av Tyskland mente Scharffenberg at Nygaardsvold-regjeringen var nødt til å ta ansvar for at det norske forsvaret var dårlig stilt.³³⁴ Han bestemte seg for å samle informasjon om okkupasjonens forløp for å finne ut hvilket ansvar styresmaktene hadde for at mobiliseringen var mislykket. Funnen han gjorde overbeviste ham om at regjeringens ansvar for april dagene 1940 var stort, og Scharffenberg ble dermed en stor pådriver for riksrett. Med tanke på alle de passive NS-medlemmene som ble straffet for å ha gitt bistand til fienden, var det ifølge Scharffenberg helt uhørt at ikke Nygaardsvold-regjeringen skulle bli stilt til ansvar. Etter frigjøringen var Scharffenberg spesielt opptatt av NS-medlemmene, og han skrev mange kronikker om de. Han var bekymret for at de som hadde vært medlem av NS, spesielt de medlemmene som hadde forhold seg passive til NS-politikken, skulle bli isolert fra samfunnet. Pedagog Olav Sundet skrev i sin biografi at Scharffenberg så det som sin plikt å forhindre at befolkningens hat mot NS-medlemmene gikk utover rettsstatens prinsipper.³³⁵

³³⁴ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s. 198

³³⁵ Sundet, *Johan Scharffenberg*, s.224

Major Oliver H. Langelands bakgrunn fra militæret, og ansvaret han hadde for Milorg sin avdeling i Oslo og Akershus gjorde at han var anerkjent i sine kretser. Langeland var opptatt av den mislykkede mobiliseringen. Han var forferdet over hvor dårlig forberedt det norske forsvaret hadde vært på den tyske invasjonen, hvilken han mente at Nygaardsvold-regjeringen måtte ta skylden for. Langeland fryktet en tredje verdenskrig og mente det var nødvendig for samfunnet å diskutere hva slags militærpolitiske forbedringer som måtte til. I tillegg mente han at det var behov for en diskusjon om regimets legitimitet og byråkatiets rolle i okkupasjonstiden. I *Dømmer ikke* stilte han spørsmål ved hvordan de passive NS-medlemmene kunne bli dømt for samarbeid med fienden, når ikke offentlige tjenestemenn risikerte å bli det.³³⁶ Hans posisjon i Milorg førte til at det ble stor interesse for boka *Dømmer ikke* da den kom ut i 1948. At en motstandens mann ytret seg negativt om Nygaardsvold-regjeringen og rettsoppgjøret, fikk store reaksjoner. Av de tre kritikerne jeg har undersøkt var det Langeland som var kvassest i sin ordbruk og argumentasjon, spesielt når det kom til kritikk av Nygaardsvold-regjeringen. Som Scharffenberg var Langeland en pådriver for riksrett.

Marta Steinsvik skilte seg ut fra de to andre kritikerne først og fremst fordi hun var kvinne. Det var få kvinner som ytret seg om rettsoppgjøret i samtiden, og kjønnsrollemønsteret som preget perioden forventet det heller ikke. Steinsvik hadde også en sterk religiøs overbevisning. Ifølge Ingerid Hagen var det Steinsviks kristne medfølelse som var avgjørende for hennes deltagelse i debatten om rettsoppgjøret, og ikke hennes politiske standpunkt.³³⁷ Steinsvik var hovedsakelig opptatt av hvordan landssvikfangene ble behandlet i fengslene. Som medmennesker i et demokratisk samfunn skulle alle bli behandlet rettferdig etter landets lover og rettsprinsipper.³³⁸ Ifølge Steinsvik var ikke dette tilfellet under rettsoppgjøret. Forfølgelsen av NS-medlemmene, og den dårlige behandlingen av dem i fengslene, sto i kontrast til de demokratiske verdiene frigjøringen representerte. Med *Frimodige ytringer* ga Steinsvik de landssvikdømte en stemme og hun oppfordret Stortinget til å avskaffe landssvikanordningen og gi NS-medlemmene, som ikke hadde gjort seg skyldig i andre kriminelle handlinger, amnesti.

5.3 Retorikk

³³⁶ Langeland, *Dømmer ikke*, s.49

³³⁷ Hagen, *Det vanskelige oppgjøret*, s.339

³³⁸ Hagen, *Oppgjørets time*, s.340

Retorikk blir tradisjonelt forbundet med sterke talere, men gode forfattere vet også å ta i bruk retoriske verktøy for å få frem budskapet sitt på best mulig måte. Alle de tre kritikerne jeg har undersøkt brukte retorikk som et verktøy for å overbevise leseren. Jeg skal ikke skrive en retorisk analyse her, fordi det er ikke hensiktsmessig i forhold til problemstillingen. Jeg vil heller kommentere hvordan Scharffenberg, Langeland og Steinsvik tok i bruk retoriske verktøy i sin kritikk av rettsoppgjøret. For å gjøre det er jeg nødt til å redegjøre for noen sentrale retoriske begreper; etos, logos og patos. Avsenderen må legge frem sitt budskap med autoritet og troverdighet (etos), vise et overbevisende saksforhold (logos), og vekke følelser hos mottakeren (patos). Målet er ikke først og fremst å vekke følelser hos leseren, men å overbevise leseren om å endre oppfatning og å handle.³³⁹

Scharffenbergs allerede etablerte posisjon som kritiker og deltaker i samfunnsdebatter bidro til å styrke hans troverdighet. Scharffenberg skrev godt og benyttet seg alltid av et nøkternt språk. Han var ofte kritisk, men retorikken hans var sjeldent aggressiv. Som vi har sett i utdragene fra de forskjellige avisdebattene, hendte det at Scharffenberg provoserte med sine kronikker og debattinnlegg. For eksempel da Scharffenberg satte spørsmålsteget ved om dødsstraff burde bli gjeninnført eller ikke, avsluttet han innlegget med: «Jeg skriver ikke ut fra sentimental medfølelse med landsforrædere og terrorister, men ut av dødsstraffen var et kulturfremskritt og at gjeninnførelse vil være et skritt tilbake mot fortidens barbariske rettspleie.»³⁴⁰ I dette eksemplet benytter Scharffenberg seg av logos: det å gjeninnføre dødsstraff vil være et tilbakeskritt for norsk kultur og rettsvesen. Det handler ikke om å beskytte landsforrædere, men å beskytte rettsstaten. Som vi har sett i kapittel tre fikk dette innlegget store reaksjoner fra *Arbeiderbladets* lesere. Bruk av patos var vellykket, men mest sannsynlig ikke i den retningen Scharffenberg ønsket. Svarene han fikk på innlegget viser tydelig at Scharffenberg ikke lyktes i å overbevise opinionen om at å gjeninnføre dødsstraff var et feiltrinn. Til tross for at Scharffenberg i utgangspunktet hadde høy grad av etos, kan det tenkes at han mistet litt av sin troverdighet i visse kretser med denne uttalelsen. Etter mange svar i *Arbeiderbladet* skrev Scharffenberg et nytt innlegg, hvor han blant annet uttalte: «Jeg hyller de samme humane rettsprinsipper som gjaldt i Norge før okkupasjonen, for meg er et rettsprinsipp ikke en vimpel som svaier etter vinden, men et kompass jeg søker å styre

³³⁹ «Retorikk: kunsten å overbevise» av Liv Alveberg. Hentet fra Nasjonal digital læringsarena 04.04.2016. <http://ndla.no/nb/node/59802>

³⁴⁰ «Bør dødsstraff gjeninnføres?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet* 25.05.1945

etter.».³⁴¹ Her er bruken av logos høy, Scharffenberg forklarer sitt ståsted på en saklig måte. Han tar også i bruk patos ved å lage et bilde av rettsprinsipper som et kompass som må vise veien til rettferdighet. Jeg vil påstå at Scharffenberg sin beherskede skrivestil, kombinert med et engasjement for temaer som i samtiden ble sett på som kontroversielle, styrket Scharffenbergs autoritet som kritiker av rettsoppjøret.

Hvis vi skal sammenlikne Scharffenberg med de to andre kritikernes bruk av retorikk, likner Steinsviks måte å ordlegge seg på mest på Scharffenbergs. Begge tok tak i et konkret tema og la frem sine synspunkter på en saklig måte. Steinsvik hadde et konkret mål med sin bok *Frimodige ytringer*, å få Stortinget til å nedsette en undersøkelseskommisjon for å granske fengselsforholdene de landssvikdømte ble møtt med.³⁴² For å lykkes med dette måtte Steinsviks fremstilling av forholdene være preget av sterk etos, logos og patos. Som Scharffenberg fremstilte Steinsvik forholdene saklig, men retorikken hennes var i større grad preget av patos enn Scharffenbergs. En grunn til dette kan være at Steinsvik gikk lenger når det kom til å forsvare passive NS-medlemmer enn hva Scharffenberg gjorde. Hun mente det var nødvendig å forstå NS-medlemmene på sin måte, og skrev blant annet:

For mange av dem var det utvilsomt et personlig offer å stå tilsluttet NS. De hadde hele «Isfronten» kulde mot seg, og bare tanken på at de ved å tilhøre partiet i lengden ville gagne fedrelandet best, brakte de edlere elementer innen Nasjonal Samling til å bli stående. De fant det å være deres borgerplikt å bringe dette offer.³⁴³

Steinsvik ønsket med dette å vekke sympati for NS-medlemmene hos leseren. Gjennom å beskrive NS-medlemskap som et «personlig offer», hvor medlemmene måtte stå i mot den kjølige behandlingen fra «isfronten» for å gjøre det de mente var riktig, ønsket hun å få leseren til å føle på den samme urettferdigheten som de dømte selv følte på.

Retorisk skilte Langeland seg ut fra de to andre kritikere. Det kan virke som om Langeland i stor grad skrev for å provosere. Han trakk frem mange interessante perspektiver i *Dømmer ikke*, men de forsvinner litt i den aggressive retorikken som går igjen i hele boka. Jeg vil påstå at bruken av logos er svakere hos Langeland enn hos Scharffenberg og Steinsvik. Til

³⁴¹ «Skal det frie ord kverkes i Norge?» av overlege Scharffenberg i *Arbeiderbladet*, 10.07.1945

³⁴² Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.100

³⁴³ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.21

gjengjeld er retorikken hans tydelig preget av følelser, hans personlige engasjement for temaene han tok opp kommer tydelig frem. Om Nygaardsvold-regjeringens mislykkede mobiliseringsordre skrev han for eksempel: «Da dette har vært lite påpekt, er det grunn til å fastslå at det bare var Regjeringens udugelighet og manglende vilje til å bruke små forsvarsmidler vi hadde som framkalte tyskernes angrep.»³⁴⁴ Gjennom å skrive «dette har vært lite påpekt», gir Langeland inntrykk av at han vet noe som ikke alle andre vet. For å støtte opp under påstanden sin hevdet han at disse opplysningene kom fra Tyskland etter at krigen var over, men presiserer ikke hvor han har denne kilden fra. Holdningen til Langeland var at Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt for riksrett, og han ønsket å overbevise leseren om det samme ved å påpeke feilene regjeringen gjorde under april dagene. Langeland brukte utelukkende negative adjektiv da han beskrev regjeringen. Mest sannsynlig var dette for å lage et negativt bilde av regjeringen for leseren, og fremstille regjeringen som den sanne syndebukken: «Det er således regjeringen Nygaardsvolds misgjerninger som har ført krigen over oss. Det er regjeringen Nygaardsvold som har ansvaret for alle verdier som har gått tapt og for alle de milliarder krigen har kostet».³⁴⁵ På dette punktet viser Langeland et ensidig bilde av hva som skjedde. Det er fascinerende hvordan Langeland anklaget regjeringen for å legge skylden over på andre når han selv la all skyld over på regjeringen. Jeg tror ikke nødvendigvis at dette er en bevisst handling fra Langelands side, men at følelsene har fått fritt spillerom. Bruken av patos er gjennomgående i hele boka. At Langeland ikke legger frem synspunktene sine på en strukturert og nøktern måte, svekker delvis hans etos. Han var mer avhengig av sin allerede etablerte autoritet og troverdighet for å bli tatt alvorlig av et bredere publikum enn hva Scharffenberg eller Steinsvik var. Scharffenberg og Steinsvik var kritiske til at Nygaardsvold-regjeringen ikke skulle bli stilt til ansvar, men de påpekte ofte at regjeringens beslutninger hadde blitt tatt i beste mening, hvilket Langeland ikke gjør.

Som vi har sett hadde de tre kritikerne i utgangspunktet ulik grad av autoritet og troverdighet. Som kjent fagmann og etablert samfunnskritiker med en omgangskrets som besto av mange kjente navn, var overlege Scharffenberg den av de tre med sterkes etos. Jeg mener at han var den av de tre kritikerne som oppnådde størst troverdighet i perioden 1945-1950. Det er flere grunner til dette. For det første la han frem sine synspunkter på en saklig måte og stilte kritiske spørsmål uten å gå til angrep på noen. For det andre så Scharffenberg gjerne saken fra to sider, og var løsningsorientert. For eksempel respekterte han Høyesteretts beslutning da

³⁴⁴ Langeland, *Dømmer ikke*, s.33

³⁴⁵ Langeland, *Dømmer ikke*, s.34

landssvikanordningen ble anerkjent. Scharffenberg var ikke enig i beslutningen, men han så realiteten og klarte å skifte innfallsvinkel. I stedet for å skrive debattinnlegg etter debattinnlegg om hvor feil det var å benytte seg av landssvikanordningen, skrev han heller om hvilke rettigheter NS-medlemmene hadde, hvilke konsekvenser det ville få for samfunnet hvis NS-medlemmene ble isolert, og oppfordret til å gi NS-medlemmene amnesti. For det tredje skrev Scharffenberg jevnlig både kronikker og debattinnlegg. Han kjente sitt publikum godt, og mest sannsynlig hadde han faste lesere. Hvem som hadde sterkest etos av Steinsvik og Langeland er vanskelig å avgjøre. Langelands bakgrunn som major og posisjon i Milorg ga han stor troverdighet. Steinsvik var en ivrig skribent og foredragsholder, men som eksentrisk, religiøs kvinne ble hun mest sannsynlig betraktet som mindre troverdig enn Langeland. Et interessant spørsmål er om retorikken de benyttet seg av bidro til å styrke eller svekke troverdigheten deres. Steinsvik presenterte sine synspunkter på en mer behersket måte enn hva Langeland gjorde. Hun var tydelig i sin kritikk, men tok ikke i bruk like mange negative adjektiver som Langeland. Hensikten med de to bøkene var veldig forskjellig og påvirket språket de valgte å bruke. Jeg vil påstå at Steinsviks bruk av logos styrket hennes etos. Langeland svekket derimot delvis sin troverdighet ved å overdrive bruken av patos. Men verken Langeland eller Steinsvik oppnådde like stor troverdighet som Scharffenberg. Som en av samfunnets få intellektuelle som tidlig deltok i debatten om rettsoppgjøret, hadde Scharffenberg stor troverdighet og lesere fra alle samfunnsklasser.

5.4 Reaksjoner på ytringene

De som valgte å kritisere rettsoppgjøret i perioden 1945-1950 måtte forvente å få reaksjoner på sine ytringer, både fra opinionen og fra påtalemyndighetene. Scharffenberg, Steinsvik og Langeland ytret seg om mange av de samme temaene, men møtte veldig forskjellige reaksjoner.

5.4.1 Reaksjoner mot Scharffenbergs kritikk av rettsoppgjøret

Scharffenberg var den av de tre kritikerne jeg har undersøkt som fikk færrest reaksjoner på sine ytringer. Det hendte at han skapte debatt i avisa, spesielt tidlig etter frigjøringen. For eksempel fikk Scharffenberg mange svar på sitt debattinnlegg om dødsstraff, da han påpekte at «tyskertøsene» hadde like stor krav på politiets beskyttelse som andre, og da han satte spørsmålstegn ved hvilken myndighet Hjemmefronten egentlig hadde. De som svarte Scharffenberg i avisene var ytterst sjeldent politikere eller andre intellektuelle, ofte var det

vanlige lesere. Den største reaksjonen på Scharffenbergs ytringer kom fra hans mangeårige organ *Arbeiderbladet*, kort tid etter frigjøringen. Hans uenigheter med redaksjonen, og store deler av avisas målgruppe, førte til at han mistet spalteplassen sin. Det endte med at han byttet organ til *Morgenbladet*. Selv om Scharffenberg var kritisk og stilte mange spørsmål mistet han ikke plassen sin hos kultureliten. Han var en respektert mann som ble spurt om å holde foredrag og 17.mai-taler. Det virker ikke som om hans meninger om riksrettsspørsmålet og de passive NS-medlemmene hadde noen stor betydning for hvordan han ble oppfattet i offentligheten. At Scharffenberg aldri utga noe i bokform kan ha hatt betydning for at reaksjonene mot han var mildere enn reaksjonene mot Steinsvik og Langeland.

5.4.2 Reaksjonene mot *Frimodige ytringer*

Frimodige ytringer ble viet lite oppmerksomhet da den ble utgitt i 1946, boka ble omtrent ikke nevnt i de tre avisene jeg har undersøkt. En forklaring på dette er at boka kom ut i en periode da mediene fokuserte på landssviksakene. Hagen skriver at Steinsvik antagelig hadde regnet med lite reaksjon fra pressen og allmennheten, men at hun var skuffet over at hun ikke ble tatt alvorlig av de juridiske myndighetene.³⁴⁶ Solbrekken skriver at Steinsvik var overrasket over tausheten hun ble møtt med fra påtalemyndighetenes side.³⁴⁷ *Frimodige ytringer* var i utgangspunktet kun ment for medlemmene av Stortingets justiskomité og ble derfor kun trykt i 500 eksemplarer, men boka fikk ingen reaksjoner fra Stortinget. Etter anmodninger fra andre bestemte Steinsvik seg for å trykke boka på nytt. *Frimodige ytringer* ble dermed lagt ut for salg i bokhandler og ble raskt utsolgt. For andre gang sendte hun et eksemplar av boka til Stortinget, men denne gangen til hver av Stortingets medlemmer. Det viste seg at bøkene aldri ble gitt til adressatene fordi Stortingets presidentskap hadde forbudt Stortingets kontor å dele de ut.³⁴⁸ *Frimodige ytringer* ble også sendt til riksadvokat Arntzen, rikspolisjef Aulie og Undersøkelseskommissjonen av 1945. Da boka ikke ble nevnt under stortingsdebatten om politi- og fangeforhold 10.mai 1946, bestemte Steinsvik seg for å sende boka til Stortinget medlemmer for tredje gang, denne gangen gjennom postvesenet.

De gangene *Frimodige ytringer* ble nevnt i pressen ble boka omtalt som et skandaleskrift. Steinsvik mottok flere trusselbrev, blant annet et brev fra Hjemmefronten som var illustrert

³⁴⁶ Hagen, *Oppgjørets time*, s.75-76

³⁴⁷ Solbrekken, *Kors og kårde*, s.616

³⁴⁸ Hagen, *Oppgjørets time*, s.77 og Solbrekken, *Kors og kårde*, s.614

med en likkiste hvor hun ble advart mot å ta «nazisvina» i forsvar. «Vi i Heimefronten har likvidert mere prominente personer enn Dem. Dette er siste advarsel De får fra Heimefronten.»³⁴⁹ Ifølge Solbrekken og Hagen gikk ikke truslene verken fra Hjemmefronten eller andre spesielt inn på Steinsvik. Derimot var hun opprørt over at påtalemyndighetene ikke tok henne på alvor, men høsten 1946 ble det endelig satt i gang en etterforskning av forholdene. Dette skjedde samtidig som politiets landssvikavdeling satt i gang en etterforskning av Marta Steinsvik selv. Bakgrunnen var opplysninger som hadde kommet frem i forbindelse med landssviksaken mot Steinsviks tidligere svigersønn, Johan Kristian Tyeler van der Hulst. Steinsvik hadde skrevet brev til det tyske sikkerhetspolitiet, og bedt om hjelp for å få barnebarnet tatt fra faren.³⁵⁰ På bakgrunn av denne anmeldelsen ble Steinsvik anklaget for å være angiver. Saken ble derimot henlagt da det viste seg å handle om uheldige familieforhold. I forbindelse med anklagene dukket overlege Scharffenbergs gamle diagnose opp igjen. I rettssaken mot Steinsvik ble Scharffenbergs erklæring fra 1910 om at Steinsvik var sinnssyk lagt frem. Problemet var at pressen ikke nevnte når diagnosen var fra, og fremstilte det som om Scharffenberg nylig hadde erklært Steinsvik som sinnssyk.³⁵¹ Da Scharffenberg oppdaget dette skrev han en melding gjennom NTB hvor han forklarte at hans uttalelse om Steinsviks mentale helsetilstand var fra 1910, og derfor ikke kunne si noe om hennes nåværende mentale tilstand. Videre hevdet han at det var illojalt å presentere deler av erklæringen fra 1910 i en rettssak. Avslutningsvis påpekte Scharffenberg at Steinsvik hadde blitt erklært ikke-sinnssyk i 1913 av professor Ragnar Vogt.³⁵² Både anklagen om at hun var angiver og hennes påståtte mentale tilstand fikk stor oppmerksomhet i enkelte presseorganer, spesielt i *Arbeiderbladet*. Solbrekken og Hagen er enige i at pressens plutselige interesse for Steinsvik mest sannsynlig kom av et ønske om å svekke troverdigheten til *Frimodige ytringer*.³⁵³ Personlig er jeg av den oppfatning at pressen ikke bare ville svekke troverdigheten til *Frimodige ytringer*, men også troverdigheten til Steinsvik som forfatter. Holdningen hennes til rettsoppgjøret samsvarte ikke med resten av samfunnets holdninger, og mest sannsynlig var det i pressens interesse å svekke Steinsviks troverdighet slik at ikke folk ble inspirert av henne.

³⁴⁹ Hagen, *Oppgjørets time*, s.79. Referanse til udatert brev i Marta Steinsviks privatarkiv, Modums Blaafarveværk.

³⁵⁰ «Martha Steinsviks svigersønn idømt tvangsarbeid i 2 ½ år» i *Aftenposten* 19.09.1946 og «Etterforskning mot Martha Steinsvik» i *Aftenposten* 27.09.1946. Se også Solbrekken, *Kors og Kårde*, s.617

³⁵¹ «Scharffenberg erklærer at fru Steinsvik er sinnssyk» i *Arbeiderbladet* 18.09.1946

³⁵² «Scharffenberg om fru Steinsvik» i *Arbeiderbladet* 24.09.1946

³⁵³ Hagen, *Oppgjørets time*, s.79 og Solbrekken, *Kors og kårde*, s.619

Granskingen av forholdene beskrevet i *Frimodige ytringer* startet høsten 1946. Det ble blant annet foretatt avhør av landssvikfanger som var omtalt i boka. Mens etterforskningen pågikk sendte kriminalsjef Kaltenborn ut en pressemelding gjennom NTB hvor han påsto at undersøkelsen hittil hadde vist at påstandene var delvis uriktige og overdrevet.³⁵⁴ Nyttår 1947 besøkte Steinsvik Oslo politikammer for å forhøre seg om etterforskningen. Da fikk hun vite at saken allerede var avsluttet, hvilket hun ble overrasket over. I mars samme år leverte kriminalsjef Kaltenborn inn sin innstilling hvor han konkluderte med at det ikke forelå tilstrekkelig grunn til å reise tiltale. Kaltenborn mente det var på det rene at det hadde forekommet uheldige episoder i fengslene, men at Steinsviks beskrivelser var sterkt overdrevet, og at flere av fremstillingene i *Frimodige ytringer* hadde vist seg å ikke stemme med de faktiske forhold.³⁵⁵ Rett før Statsadvokaten skulle henlegge saken våren 1947 grep den nye riksadvokaten, Andreas Aulie, inn og forlangte at det ble startet en ny etterforskning. Aulie påsto at han tok Steinsviks bok meget alvorlig, og granskingen skulle vise seg å bli betydelig mer omfattende enn første gang. Men Steinsviks ønske om en ekstraordinær etterforskning av forholdene ble aldri noe av. Justisminister Gundersen hevdet at boka ikke var verdt så omfattende arbeid.³⁵⁶ Dermed ble det aldri rettet injuriersak mot Marta Steinsvik. Solbrekken trekker frem myndighetenes motvilje mot å bli konfrontert med alt materialet Steinsvik mest sannsynlig ville lagt frem i en injuriersak.

Solbrekken påpeker Steinsviks sterke personlighet som grunn til at justisministeren ville unngå sak mot henne.³⁵⁷ Jeg tror påtalemyndighetene ikke ønsket mer oppmerksomhet rundt de tilfellene hvor landssvikdømte ble dårlig behandlet i fengslene. Hvis myndighetene skulle sikte Steinsvik for injurier ble de nødt til å foreta en mer omfattende gransking av *Frimodige ytringer* enn hva som allerede hadde blitt gjort, og saken ville mest sannsynlig blitt fulgt med stor interesse i pressen. Om forholdene i fengslene var slik Steinsvik påsto at de var, ville påtalemyndighetene mest sannsynlig ikke vinne saken. Steinsviks personlighet veide nok ikke tyngst i avgjørelsen om å ikke reise tiltale. Major Oliver H. Langeland var også en karakter, men det beskyttet han ikke mot å bli siktet for injurier. Terskelen for å sikte en mann som hadde anklaget flere navngitte embetsmenn og offentlige tjenestemenn for å

³⁵⁴ Hagen, *Oppgjørets time*, s. 81. Referanse til *Varden* 25.09.1946

³⁵⁵ Hagen, *Oppgjørets time*, s.82. Raferanse til Riksarkivet, landssvikavdelingen. Sak 10068/46. Innstilling i saken *Frimodige ytringer*. Av kriminalsjef Kaltenborn 17.03.1947

³⁵⁶ Hagen, *Oppgjøret time*, s.83

³⁵⁷ Solbrekken, *Kors og kårde*, s. 621

samarbeide med NS, var nok lavere enn å sikte Steinsvik for sine påstander om fengselsforholdene. En viktig grunn til at det ikke ble reist tiltale mot Steinsvik var nok heller at hun ikke hadde kommet med beskyldninger mot navngitte personer.

5.4.3 Reaksjoner mot *Dømmer ikke*

I motsetning til *Frimodige ytringer* fikk major Oliver H. Langelands bok *Dømmer ikke* mye oppmerksomhet da den ble utgitt i 1948. Dr. jur. Johs. Andenæs skrev en anmeldelse av *Dømmer ikke* for *Aftenposten* i november 1948. Andenæs hevdet at Langeland manglet god nok kjennskap til rettsoppgjøret, samt viljen til å gjøre saklige vurderinger. «Boken er en gjennomført polemikk av rettsoppgjøret», påsto han.³⁵⁸ Bokas popularitet gjorde at Andenæs følte han var nødt til å gå nøyere inn på den enn hva den i utgangspunktet fortjente. Ifølge Andenæs var Langelands retorikk preget av hat mot Arbeiderpartiet. Langelands anklager mot embetsmennene var urettferdig begrunnet. Da NS tok over makten i landet var embetsmennene nødt til å finne seg i mye hvis de ville forhindre at stillingene ble besatt av NS-politikere. Det var likevel stor forskjell på disse embetsmennene og NS-medlemmene mente Andenæs:

Men ingen tåkelegging kan dekke over den grunnleggende forskjell mellom dem som i kampen mot okkupasjonsmakten og NS av taktiske hensyn har gått lenger i ettergivenhet enn ønskelig var og dem som programmessig gikk inn for å støtte fienden og omstyrte vårt demokratiske forfatningssystem.³⁵⁹

Som et eksempel på et passivt NS-medlem, presenterte Langeland karakteren «gamle Olava», en eldre kvinne som gjennom et få ukers medlemskap i NS hadde blitt dømt til landssvik og til å betale en stor bot. Ifølge Langeland fantes det mange slike tilfelle, men Andenæs mente at «gamle Olava» var et dårlig eksempel på de passive NS-medlemmene, og han antok at antallet av slike saker var lavt. Videre anklaget Andenæs Langeland for å skrive om sitater og utelukke viktig informasjon i boka, som han beskrev som upålitelig. Han mente at Langelands kommentarer til dokumentene satte tjenestemennene i et dårlig lys, og at de «ofte

³⁵⁸ «Oppgjøret med oppgjøret» anmeldelse av *Dømmer ikke* (1948) av dr. jur. Johs. Andenæs i *Aftenposten* 27.11.1948

³⁵⁹ «Oppgjøret med oppgjøret» anmeldelse av *Dømmer ikke* (1948) av dr. jur. Johs. Andenæs i *Aftenposten* 27.11.1948

er formet med virkelig ondskap».³⁶⁰ Andenæs hevdet at Langeland utnyttet avstanden befolkningen hadde fått til okkupasjonstiden til å mane frem en forestilling om at påtalemyndighetene var klar over at okkupasjonen ville komme. Han avsluttet anmeldelsen sin med å påstå at *Dømmer ikke* «viser okkupasjonstiden som i et trolspeil hvor begivenheter og dimensjoner er fortrenget til ugjenkjennelighet.»³⁶¹

4. desember 1948 sto Langelands svar til Andenæs på trykk i *Aftenposten*. Langeland skrev at han opplevde Andenæs sin anmeldelse som et personangrep, og hevdet at juristen hadde misforstått. At Langeland hatet Arbeiderpartiet var en påstand som Andenæs kom med. Ifølge Langeland var ikke hans syn på krigsutbruddet annerledes enn overlege Scharffenbergs, som tross alt var Arbeiderpartimann. Om de passive NS-medlemmene hevdet Langeland at Andenæs' behandling av dem var karakteristisk for visse sider av påtalemyndighetene. Om Andenæs sin beskyldning om at Langeland har brukt «løse dokumenter», tilbakeholdt opplysninger og gjengitt sitater uriktig, svarte Langeland at han var nødt til å bedømme dokumentene enkeltvis fordi mottakeren ikke fikk noen tilleggsopplysninger. «Hvis en person på denne måten kommer i uheldig lys, så er det fordi hans handlinger står uheldig til myndighetenes standpunkt i andre saker.», påsto Langeland.³⁶² Han holdt fast ved at rettsoppgjøret ikke var konsekvent gjennomført, og at dette var kritikkverdige. Ifølge Langeland var det ikke noe feil med hans gjengjeldelser i *Dømmer ikke*, det var heller det at Andenæs ikke likte kommentarene som Langeland hadde skrevet.³⁶³ Noen dager senere sto et svar fra Andenæs til Langeland på trykk. Andenæs hevdet at Langeland dyttet meninger på ham og at Langeland, som tydeligvis likte å kritisere andre, burde tåle å få litt kritikk selv: «Å gjengi offentlige anonyme og krenkende sladderhistorier om navngitte embetsmenn, det er altså i sin orden, men å betvile sannheten av dem er å ty til løse insinuasjoner – nemlig mot injurianten!». Andenæs påsto at Langeland fulgte «sin egen tankegang med så monoman ensidighet at vurderingsevnen slår fullstendig klikk.»³⁶⁴

³⁶⁰ «Oppgjøret med oppgjøret» anmeldelse av *Dømmer ikke* (1948) av dr. jur. Johs. Andenæs i *Aftenposten* 27.11.1948

³⁶¹ «Oppgjøret med oppgjøret» anmeldelse av *Dømmer ikke* (1948) av dr. jur. Johs. Andenæs i *Aftenposten* 27.11.1948

³⁶² «Oppgjør med oppgjøret. Svar til professor, dr. Johs. Andenæs» av major O. H. Langeland i *Aftenposten* 04.12.1948

³⁶³ «Oppgjør med oppgjøret. Svar til professor, dr. Johs. Andenæs» av major O. H. Langeland i *Aftenposten* 04.12.1948

³⁶⁴ «Hr. Langeland og sannheten» av dr. jur. Johs. Andenæs i *Aftenposten* 11.12.1948

Langeland satte spørsmålstegn ved flere embetsmenns nasjonale holdning i begynnelsen av krigen. Siden han i *Dømmer ikke* kommenterte offentlige dokumenter med navngitte personer ble han siktet etter straffelovens injuriebestemmelse. Langelands bok skulle granskes samtidig med *We are no criminals* av NS-medlem Arne Bergsvik. *Aftenpostens* leder ønsket ikke å felle noen dom, men mente det var uheldig at Langeland i forordet beskrev boka som et «hastverksarbeid». *Aftenposten* mente man ikke burde utgi et hastverksarbeid om et alvorlig tema, og at eventuelle svakheter (annet enn språkfeil) ville bli belyst i granskingen. Avisen påpekte at allmennheten kanskje ville mene at samfunnet hadde hatt nok gransking. Diskusjonene rundt boka hadde vist at det var delte meninger om rettsoppgjøret, konkluderte *Aftenposten*.³⁶⁵

Injuriesaken mot Langeland ble nøye fulgt av pressen. Det virket ikke som om Langeland tok siktelsen mot seg så tungt: «Jeg har ingen ting imot at det blir rusket ordentlig opp i de forhold jeg har omtalt», fortalte han til *Aftenposten*.³⁶⁶ Derimot protesterte han mot at hans bok ble behandlet samtidig som NS-medlem Arne Bergsviks brosjyre *We are noe criminals*. Bergsvik protesterte også mot dette da han mente han sto i en annen stilling – brosjyren hans var aldri ment for offentligheten, men som et politisk testament til hans familie. Dette var det flere som reagerte på. Gjennom NTB skrev elleve Milorg-medlemmer et åpent brev til setteriadvokat Thommesen, som ledet etterforskningen, hvor de protesterte mot at sakene til Langeland og Bergsvik ble sidestilt. Forfatterne av brevet påsto at påtalemyndighetene forsøkte å fremstille Langeland som en landssviker, og kalte det for sjikane. Uavhengig av hva man mente om Langelands bok, mente forfatterne «at det ikke går an å stille en mann med major Langelands krigsinnsats i bås med en notorisk landssviker».³⁶⁷ Thommesen svarte på det åpne brevet i *Arbeiderbladet* noen få dager senere. Han mente at kritikken fra Milorg-medlemmene var uberettiget. Langelands og Bergsviks sak ble behandlet samlet fordi tiltalepostene angikk liknende beskyldninger og fordi det måtte føres et stort antall vitner:

Hensynet til herr Langeland har altså i dette tilfellet måttet vike for andre hensyn som gjorde seg sterkere gjeldende [...] til de mange personer [...] som er angrepet offentlig av så vel Langeland som av Bergsvik og som jo må sies å ha et rimelig krav

³⁶⁵ «Mer gransking» leder i *Aftenposten* 11.12.1948

³⁶⁶ «Major Langeland fornøyd for aksjonen mot ham» i kveldsutgaven av *Aftenposten* 11.12.1948

³⁶⁷ «Langeland-saken» i *Aftenposten* 10.11.1950

på å bli spart for den påkjønning å skulle forsvare seg i gjentagne saker mot de samme beskyldninger.³⁶⁸

Injuriesaken mot Langeland og Bergvik skulle vise seg å vare i lang tid, og ble ikke avsluttet før desember 1950. 1. desember skrev *Morgenbladet* at statsadvokat Ryssdal mente at de fleste punkter i begge saker var straffbare. Påtalemyndighetenes oppfatning var at Langeland hadde gjort seg skyldig i straffbare æreskrenkelser, og straffbar omtale om myndighetenes handlemåter. Langeland selv hevdet at de omtalte personene objektivt sett har gjort seg skyldig i en straffbar handling, men han ønsket ikke å uttale seg om den enkeltes subjektive skyld. Statsadvokat Ryssdal mente at Langelands fremstilling ga et uriktig uttrykk av tre grunner. For det første hadde Langeland delvis sitert dokumentene på en mangelfull måte, for det andre hadde han enkelte steder utelatt viktig informasjon, og for det tredje var Langelands kommentarer delvis uten reelt grunnlag. Statsadvokaten avsluttet med å si at de tiltaltes ærekrenkende beskyldinger, som det ikke var funnet sannhetsbevis for, var straffbare etter loven.³⁶⁹ Få dager senere kunne man lese i avisene at Langeland var frifunnet, mens Bergvik ble straffet med 60 dager i fengsel. Både *We are no criminals* og *Dømmer ikke* ble inndratt, og de punktene det ikke var ført sannhetsbevis for måtte modifiseres. Lagmannsretten konkluderte med at Langeland hadde vist «tilbørlig aktsomhet», og at han derfor ikke kunne straffes for de ærekrenkende påstandene. *Arbeiderbladet* var ikke helt fornøyd med denne beslutningen: «Men selv hardkokte avisfolk vil neppe kunne gi sin tilslutning til forsvareren i Bergvik-Langeland-saka som mente at såpass burde menn i offentlige stillinger kunne tåle.»³⁷⁰

5.4.4 Stortingsmelding nr. 64

I 1950 kom Stortingsmelding nr. 64. Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikere. Stortingsmeldingen ble foredratt i Stortinget av justisminister O. C. Gundersen, og er fulgt av vedlegg og bilag. Vedlegget er en beretning fra riksadvokat Aulie om undersøkelser av beskyldninger mot politiet, vaktmannskaper med fangeleirene m.v. for bruk av ulovlige metoder under rettsoppgjøret mot landssvikere. Bilag II er innberetningen til Det Kgl. Justis- og Politidepartement fra konstituert riksadvokat Thommessen om undersøkelser foretatt i

³⁶⁸ «Langeland saken» av setteradvokat O. E. Thommessen i *Arbeiderbladet* 13.11.1950

³⁶⁹ «Beskyldningene er straffbare etter loven» i *Morgenbladet* 01.12.1950

³⁷⁰ «Tilbørlig Aktsomhet» leder i *Arbeiderbladet* 11.12.1950

anledning av O. H. Langelands bøker *Dømmer ikke* (1948) og *For at I ikke skal dømmes* (1949) og Arne Bergviks skrift *We are no Criminals*.³⁷¹

I bilaget til Stortingsmelding nr. 64 skrev riksadvokat Aulie om granskingen av tilfellene beskrevet i Marta Steinsviks bok *Frimodige ytringer* (1946), og bekreftet Steinsviks påstand om at det hadde foregått overgrep mot landssvikfanger. I noen tilfeller hadde undersøkelsen ført til at riksadvokaten reiste tiltale mot politimenn og voktere som han mente hadde forgrepet seg på landssvikfangene. I andre tilfeller viste undersøkelsen at det var et snev av sannhet i anklagene, men at det samtidig var påstand mot påstand. I enkelte tilfeller besluttet påtalemyndighetene å ikke reise tiltale, dette til tross for at behandlingen av landssvikfangene hadde vært strengere enn hva situasjonen krevde. Begrunnelsen var at maktmisbruket i disse tilfellene fant sted tidlig etter frigjøringen, en periode hvor det var vanskelig for tjenestemennene å sette grenser. Videre mente Aulie at Steinsviks beretninger var overdrevet i en rekke tilfeller.³⁷²

Etter at det ble reist tiltale mot Langeland og Bergvik, skrev Thommessen en 112 siders lang redegjørelse om saken. Etter Thommessen oppfatning kunne Langelands kommentarer, om offentlige tjenestemenns opptreden i okkupasjonstiden, straffes etter § 130 i straffeloven. Dette fordi *Dømmer ikke* ga en villedende fremstillingen av omstendighetene eller måten de offentlige tjenestemennene hadde handlet på. Videre antok Thommessen at flere av Langelands uttalelser var æreskrenkelser som gikk under straffelovens § 247.³⁷³ Hagen påpeker i *Oppgjøret time* (2009) at redegjørelsen ble forelagt Stortinget i august 1950, og offentliggjort før saken mot Langeland og Bergvik ble avsluttet i desember samme år. Hagen mener dette svekker Thommessens redegjørelse som kilde, og at beretningen ikke kan karakteriseres «som annet enn en forhåndsprosedyre i en verserende injuriersak». ³⁷⁴ At redegjørelsen ble offentliggjort før rettsaken var avgjort ble også reagert på av Langeland og Bergviks forsvarere, som mente at Justisdepartementet tillot at det dannet seg en opinion mot de tiltalte før dommen var falt.³⁷⁵ Det å offentliggjøre en redegjørelse om en sak som ikke er avsluttet er en merkelig ting å gjøre. Det gir et inntrykk av at Justisdepartementet, i dette tilfellet, ikke handlet i tråd med uttrykket «uskyldig til det motsatte er bevist».

³⁷¹ Stortingsmelding nr. 64. Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikere. (1950).

³⁷² Stortingsmelding nr. 64. Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikere. (1950). Vedlegg, s.16

³⁷³ Stortingsmelding nr. 64, (1950). Bilag II, s. 81

³⁷⁴ Hagen, *Oppgjørets time*, s.294

³⁷⁵ Hagen, *Oppgjørets time*, s.295. Referanse til «Langeland/Bergvik» i *Morgenposten* 16.11.1950

Stortingsmelding nr. 64 var en reaksjon på både *Frimodige ytringer* og *Dømmer ikke*. Meldingen viser at påtalemyndighetene tok beskyldninger mot rettsoppjøret alvorlig, til tross for at de til stadighet forsøkte å dempe kritikken mot oppjøret. Beskyldningene om at rettsoppjøret ikke var rettferdig gikk ut over folkets tillit til påtalemyndighetene. Kritikken som Langeland og Steinsvik kom med ga uttrykk for at påtalemyndighetene ikke hadde god nok kontroll over situasjonen. Langelands beskyldninger mot embetsmenn og offentlige tjenestemenn, førte til at NS-medlemmer henviste til Langeland for å poengtere at «de var ikke noe bedre enn oss». Steinsviks beskyldninger mot politi og fengselsvoktere bidro ikke til å bygge opp igjen folkets tillit til polititjenesten, som sto svakt etter frigjøringen. Det verste var nok likevel at kritikken gikk utover rettsoppjørets omdømme. Dette var nok mye av grunnen til at myndighetene så seg nødt til å aksjonere i form av injuriersaker.

5.5 Avisenes rolle

Hagen skriver at skillet mellom «gode» og «dårlige» nordmenn førte til at kritikk av rettsoppjøret ofte ble oppfattet som en del av en medlidenhetskampanje. Det hendte at denne formen for kritikk ble karakterisert som kamuflert nazipropaganda.³⁷⁶ Etter å ha undersøkt *Aftenposten*, *Morgenbladet* og *Arbeiderbladet* for debatter i perioden 1945-1950, vil jeg si meg enig med Hagen på dette punktet. Avisene var i stor grad enige med påtalemyndighetene, og oppfordret ofte til strengere straffer. Spesielt *Arbeiderbladet*, som var Arbeiderpartiets organ, oppfordret til dette. Kritikk av regjeringen og oppjøret med landssvikene ble ofte møtt med aggressive kommentarer fra redaksjonen, som oppfordret leserne sine til å lukke øyne og ører for såkalt «silkefrontpropaganda». Før okkupasjonen hadde *Aftenposten* vært vennlig stilt overfor Hitlers politikk, og under okkupasjonen fikk avisa en NS-redaksjon. Det er naturlig at dette påvirket hvordan *Aftenposten* forholdt seg til rettsoppjøret etter frigjøringen. Som *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* dekket *Aftenposten* saker med tilknytning til rettsoppjøret, men kommenterte sjeldent kritiske utspill og støttet London-regjeringen fullt og helt da riksrettsspørsmålet ble debattert i Odelstinget. *Morgenbladet* skiller seg ut ved å være det presseorganet som ga mest plass til kritiske røster. Som nevnt skrev Scharffenberg flere av sine kronikker her. Redaksjonen turte å stille kritiske spørsmål, og mente at dette var viktig for ytringsfriheten og samfunnsdebatten.³⁷⁷

³⁷⁶ Hagen, *Oppjørets time*, s.78

³⁷⁷ «Politisk hysteri» leder i *Morgenbladet* 01.05.1946

5.6 Hvilken betydning hadde Scharffenberg, Langeland og Steinsvik for rettsoppjøret?

Etter min mening var kritikken til Scharffenberg, Langeland og Steinsvik viktig for hvordan diskusjonen om rettsoppjøret utviklet seg i samtiden. Reaksjonene som kom på det de skrev, spesielt reaksjonene på *Frimodige ytringer* (1946) og *Dømmer ikke* (1948), viser at budskapet deres ble tatt på alvor av påtalemyndighetene. Gjennom sine ytringer utfordret Scharffenberg, Langeland og Steinsvik påtalemyndighetenes integritet, og de skapte debatt om vanskelige temaer i en periode hvor myndighetene ønsket at oppjøret skulle gå sin gang uforstyrret. Bøkene til Steinvik og Langeland, og avisinnleggene til Scharffenberg, bidro til å skape et mer nyansert bilde av de passive NS-medlemmene i samtiden. De inviterte til en debatt om hvilke sosiale konsekvenser kollektiv straff mot NS-medlemmer ville få for samfunnet, og hvordan dette burde løses. Om budskapene deres bidro til mentalitetsskifte i 1947, er vanskelig å si. Men som vi har sett endret både interessen og toleransen for kritiske ytringer seg. Et eksempel på dette er hvor lite oppmerksomhet *Frimodige ytringer* fikk i pressen i 1946, i motsetning til hvor mye oppmerksomhet *Dømmer ikke* fikk i 1948. Kritisk litteratur ble ikke lenger ignorert av presseorganene og påtalemyndighetene, men ble reagert på. Jeg mener at Langeland, Steinsvik og Scharffenberg er viktige kilder fordi de viser at det var stor uenighet om rettsoppjøret mot landssvikerne i samtiden. Reaksjonene som møtte dem gir et bilde av hva man kunne forvente hvis man kritiserte rettsoppjøret.

5.7 Oppsummering

I dette kapittelet har jeg gjort en komparativ analyse av Scharffenberg, Langeland og Steinsvik sine motiver, troverdighet og retorikk, med hovedfokus på forskjellene mellom dem da disse var størst. De hadde forskjellige motiver. Med sine kronikker ville Scharffenberg forhindre at folkets hat mot NS gikk ut over rettsstatens prinsipper. Steinsvik ønsket å få Stortinget til å reagere på de tilfellene hvor politiet og fangevoktere hadde misbrukt makten sin mot landssvikdømte. Langeland mente det var behov for en diskusjon om byråkratiets og offentlige tjenestemenns rolle tidlig i okkupasjonen, og påsto at rettsoppjøret ikke var rettferdig. Scharffenberg var den av de tre som hadde størst troverdighet og autoritet, og påtalemyndighetene reagerte ikke på det han skrev i avisene. Både Langeland og Steinsvik opplevde derimot at påtalemyndighetene og presseorganene forsøkte å svekke deres

troverdighet som forfattere. Reaksjonene mot dem var i stor grad sterkere enn mot Scharffenberg. De sterkeste reaksjonene ble rettet mot Langeland, som ble tiltalt for injurier.

6 Avslutning

6.1 Innledning

Innledningsvis i denne oppgaven stilte jeg fire forskningsspørsmål som til sammen skulle danne grunnlaget for å svare min problemsstilling: *Hvordan kritiserte overlege Johan Scharffenberg, major Oliver H. Langeland og skribent Marta Steinsvik rettsoppjøret i perioden 1945-1950?* I dette kapittelet vil jeg samle trådene fra de øvrige kapitlene, og presentere svarene jeg har kommet frem til.

6.2 Samsvar og kontraster mellom Scharffenberg, Langeland og Steinsvik

Som presentert i den komparative analysen var det flere forskjeller enn likheter mellom de tre samfunnskritikerne som jeg har undersøkt. Den viktigste fellesnevneren var at ingen av de hadde juridisk bakgrunn eller noen forbindelse med NS. Kapittel to viste at verken Scharffenberg eller Langeland var spesielt opptatt av Elverumsfullmakten, et tema som generelt var lite berørt den første tiden etter frigjøringen. Steinsvik var den eneste av de tre som kommenterte fullmakten direkte, hun sa seg enig med professor Jon Skeie som hevdet at fullmakten ikke ga adgang til å gi provisoriske anordninger som gikk utover § 17 i Grunnloven. På tross av at Scharffenberg og Langeland ikke kommenterte fullmakten direkte, mener jeg det er rimelig å anta at de så Nygaardsvold-regjeringens behov for en utvidet fullmakt, men at fullmakten i seg selv ikke legitimerte provisoriske anordninger med tilbakevirkende kraft. Om dødsstraff ser vi tydelige kontraster mellom de tre kritikerne. Scharffenberg og Steinsvik var begge klare motstandere av gjeninnføring av dødsstraff, mens Langeland derimot mente forrædere burde straffes med døden. Det kan tenkes at Langelands militære bakgrunn hadde betydning for hans standpunkt.

Som vi så i kapittel tre fikk riksrettsspørsmålet mye oppmerksomhet i forbindelse med diskusjonen i Odelstinget. Scharffenberg og Langeland var begge talsmenn for at Nygaardsvold-regjeringen burde bli stilt for riksrett. Langeland mente at den mislykkede mobiliseringen i april dagene 1940 burde ha blitt vektlagt da riksrettsspørsmålet ble diskutert. Med tanke på alle som ble rammet av landssvikoppjøret, mente Scharffenberg at det var urettferdig at Nygaardsvold-regjeringen slapp riksrett. Hvilken holdning Steinsvik hadde til

riksrettsspørsmålet er mer usikkert da hun ikke ytret seg om dette i *Frimodige ytringer*. Grunnen til dette er mest sannsynlig at boka hennes ble utgitt i 1946, og debatten om riksrett var i 1948. Som jeg påpekte i kapittel tre er det likevel gode grunner til å tro at Steinsvik var av den oppfatning, for eksempel mente hun at det kunne finnes andre enn NS-medlemmene som fortjente landssvik-navnet bedre.³⁷⁸

Landssvikanordningen var et tema som fikk mange reaksjoner, hvilket jeg presenterte i kapittel fire. Spesielt spørsmålet om hvorvidt det var riktig å straffe de passive NS-medlemmene engasjerte. Om dette temaet var Scharffenberg, Langeland og Steinsvik enige. De var alle negativt innstilt til landssvikanordningen og mente at den var uheldig. Alle tre var av den oppfatning at den opprinnelige straffeloven fra 1902 var tilstrekkelig, og at landssvikanordningen ikke var nødvendig for å gjennomføre rettsoppgjøret.

Argumentasjonen deres kan tolkes i den retning at påtalemyndighetenes fokus på NS-medlemmene var en måte å lede oppmerksomheten bort fra London-regjeringen på. Scharffenberg og Steinsvik var begge pådrivere for at NS-medlemmer som ikke hadde gjort seg skyldig i direkte forbrytelser burde få amnesti. Langeland skrev ingenting om amnesti, men mente at det var unødvendig å dømme de mindre synderne når handlinger begått av personer med et langt større ansvar ikke ble dømt.³⁷⁹

I analysekapittelet sammenliknet jeg Scharffenberg, Steinsvik og Langeland sine motiver, troverdighet og retorikk. Både hvem de skrev til, og hensikten med ytringene deres var forskjellig. Scharffenberg og Langeland skrev for offentligheten og et bredere publikum. Steinsvik skrev hovedsakelig til Stortinget, men boka ble etter hvert offentliggjort. Scharffenberg var opptatt av å forsvare rettsstatens prinsipper, og forsøkte å forhindre at befolkningens hat mot NS gikk utover disse. Steinsvik var opptatt av den dårlige behandlingen NS-medlemmer ble møtt med i fengslene, og oppfordret Stortinget til å granske forholdene. Langeland offentliggjorde dokumenter som viste hvordan embetsmenn og offentlige tjenestemenn tilpasset seg okkupasjonsmakten og NS-myndighetene i okkupasjonens første fase. Hensikten var å understreke hvor urettferdig det var at passive NS-medlemmer ble dømt for samarbeid med fienden når offentlige tjenestemenn ikke ble det.

³⁷⁸ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.21

³⁷⁹ Langeland, *Dømmer ikke*, s.11

Av de tre respektive kritikerne vil jeg påstå at Scharffenberg var den med størst troverdighet. Stillingen han hadde i kultur-Norge i samtiden, og hvordan han brukte retorikk for å få frem budskapet sitt er det jeg vektlegger i begrunnelsen som jeg presenterte i analysekapittelet. Hvem som hadde størst troverdighet av Langeland og Steinsvik er mer usikkert. Langelands bakgrunn fra Milorg ga ham stor troverdighet, men den aggressive tonen i retorikken hans bidro mest sannsynlig til å svekke troverdigheten hans. Jeg vil påstå at Steinsviks eksentriske personlighet svekket troverdigheten hennes, samtidig som hennes saklige fremstilling i *Frimodige ytringer* bidro til å styrke den. Reaksjonene de tre kritikerne fikk på kritikken sin var veldig forskjellig. Scharffenberg mistet sin faste spalteplass i *Arbeiderbladet*. Steinsvik ble i en lenger periode ignorert før det ble satt i gang en granskning av forholdene hun beskrev. Granskningen konkluderte med at deler av Steinsviks beskyldninger var overdrevet. Langeland ble på sin side beskyldt for injurier, og det ble en rettssak som fikk mye presseoppmærksomhet. Det endte med at *Dømmer ikke* og *For at I ikke skal dømmes* ble inndratt, mens Langeland ble frikjent.

6.3 Et bredere perspektiv – samsvar og kontraster med NS-kritikk og fagjuridisk kritikk

Hvis vi skal sette Scharffenberg, Langeland og Steinsvik sin kritikk i et bredere perspektiv, er det naturlig å sammenlikne kritikken deres både med kritikk fra jurister og fra NS-medlemmer. Et interessant funn, som jeg presenterte i kapittel to, er at både professor Jon Skeie og NS-medlemmene Einar Syvertsen og Håkon Meyer vektla Elverumsfullmakten i sin kritikk av rettsoppjøret, hvilket Scharffenberg og Langeland ikke gjorde. Som nevnt kommenterte Steinsvik Elverumsfullmakten, men hun støttet seg i stor grad på Skeie som mente at en nødsituasjon ikke kunne gi Kongen en rett som Grunnloven i utgangspunktet nektet ham.³⁸⁰ NS-medlemmene Syvertsen og Meyer henviste også til *Landssvik* da de kritiserte Elverumsfullmakten.

NS-kritikken av Elverumsfullmakten henger i stor grad sammen med kritikken av landssvikanordningen fordi den ble vedtatt med hjemmel i fullmakten. Siden Elverumsfullmakten gikk utover § 17 i Grunnloven var landssvikanordningen, ifølge NS-synet, gitt på et ugyldig rettsgrunnlag. Ifølge Skeie hadde ikke landssvikanordningen

³⁸⁰ Skeie, *Landssvik*, s.28

rettsgyldighet fordi den stred mot både § 17 og § 97 i Grunnloven. Som Scharffenberg, Langeland og Steinsvik mente Skeie at landssvikanordningen var unødvendig. Professor Johs. Andenæs påpekte at de nye straffebestemmelsene i landssvikanordningen ikke var nødvendige for å effektivisere rettsoppgjøret, men mente at resultatet ville blitt ganske likt selv uten anordningen. NS-medlemmene Syvertsen og Meyer var naturlig nok uenig i at de skulle straffes etter landssvikanordningen. De påsto at de ikke var landssvikere, og at deres engasjement i NS hadde vært med Norges beste i tankene. Scharffenberg, Steinsvik og Langeland var av den oppfatning at de passive NS-medlemmene ikke burde bli straffet for landssvik. Som Skeie mente de at de gamle straffebestemmelsene var tilstrekkelige, og landssvikstemplet ville føre til et delt samfunn. Men Meyer og Syvertsen var ikke passive NS-medlemmer, begge hadde vært aktive innad i partiet, og jeg tror ikke at de tilhørte den gruppen mennesker som Scharffenberg, Langeland og Steinsvik ønsket amnesti for.

6.4 Hvordan preget kritikken den videre debatten om rettsoppgjøret?

Scharffenberg, Langeland og Steinsvik skapte debatt i en periode hvor påtalemyndighetene ønsket at rettsoppgjøret skulle gå sin gang uforstyrret. Scharffenberg fortsatte å skrive kronikker, og var en aktiv samfunnsdebattant også etter 1950. Steinsvik var syk og døde i 1950. Hun engasjerte seg derfor ikke mer i debatten etter *Frimodige ytringer*, men boka hennes førte til en granskning av fengselsforholdene landssvikfangene ble møtt med, og var et bidrag i debatten om hvordan NS-medlemmene burde bli behandlet. Det skal sies at boka hennes har blitt vektlagt tyngst av NS-medlemmer og andre som ble straffet under rettsoppgjøret. Riksadvokat Aulies oppfatning om at de fleste av Steinsvik skildringer var overdrevet, har i stor grad preget synet på *Frimodige ytringer*. Injuriesaken mot Langeland resulterte i at Langeland selv ble frikjent, men at begge bøkene han hadde skrevet ble inndratt og tatt av markedet. *Dømmer ikke* har i stor grad blitt henvist til av NS-medlemmer og andre som stilte seg veldig kritiske til påtalemyndighetenes organisering av oppgjøret. Selv om Langeland vant saken mot seg virker det som om injurieanklagene svekket hans troverdighet. Hvem som i ettertiden har blitt sett på som den kritikerer med størst troverdighet, av de tre som jeg har undersøkt, er uten tvil Scharffenberg. Hans saklige fremstillinger, etablerte stilling i samfunnet og at han aldri kritiserte oppgjøret i bokform er noen grunner til dette.

Scharffenberg, Langeland og Steinsvik kritiserte måten påtalemyndighetene hadde valgt å gjennomføre rettsoppgjøret på. De var alle enige om at oppgjøret hadde feil fokus, med søkelyset på de passive NS-medlemmene. At rettsoppgjøret ble gjennomført med bruk av provisoriske anordninger var ifølge dem uheldig. Med tanke på alle de som fikk landssvikerstemplet på seg var det uriktig at London-regjeringen og Presidentskapet slapp riksrett. Gjennom sine bidrag i debatten om rettsoppgjøret skapte de tre kritikerne et mer nyansert bilde av de passive NS-medlemmene, og de var pådrivere for en debatt om hvilke sosiale konsekvenser oppgjøret med landssvikerne ville få for samfunnet i fremtiden. Gjennom å stille kritiske spørsmål til oppgjøret tidlig etter frigjøringen preget Scharffenberg, Langeland og Steinsvik debatten om rettsoppgjøret. De er eksempler på at kritiske spørsmål ble reist tidlig etter frigjøringen, og samtidig eksempler på hvilke reaksjoner man kunne forvente å få.

6.5 Hvor sterk var kritikken?

Sammenliknet med fagjuridisk kritikk og kritikk fra NS-hold, var kritikken til Scharffenberg, Langeland og Steinsvik et sted i mellom når det kommer til hvor grunnleggende uenig de var i måte rettsoppgjøret ble gjennomført på. Professor Andenæs pekte på flere sider ved rettsoppgjøret som han mente kunne kritiseres, men samtidig var boka hans et solid forsvar av rettsoppgjøret. På den andre siden har vi NS-kritikken, representert av Syvertsen og Meyer, som forkastet hele oppgjøret. Ifølge Syvertsen og Meyer var rettsoppgjøret basert på illegalt grunnlag, og verken NS-medlemmer eller frontkjempere burde ha blitt straffet for sine handlinger. De fornektet det faktum at Norge var krigførende og at Nygaardsvold-regjeringen var Norges lovlige regjering gjennom hele okkupasjonstiden.³⁸¹ Mellom disse to ytterpunktene finner vi professor Skeie, overlege Scharffenberg, major Langeland og skribent Steinsvik. Som samtidens fremste ekspert på strafferett skulle man tro at Skeie var en forsvarer av rettsoppgjøret, slik som Andenæs. Han var enig i at rettsoppgjøret var en nødvendighet for at samfunnet skulle bevege seg tilbake til en demokratisk styreform, men at straffeloven fra 1902 var tilstrekkelig. Ifølge Skeie var landssvikanordningen unødvendig, den var uten rettskraft, og han mente den svekket de tiltaltes rettsikkerhet.³⁸² Scharffenberg sin oppfatning var ganske lik Skeie sin. Et rettsoppgjør var nødvendig, men å straffe passive NS-medlemmer for landssvik var unødvendig bruk av ressurser, og hadde uheldige

³⁸¹ Syvertsen, *Også dette bør være sagt*, 1986 og Meyer, *Et annet syn*, 1952

³⁸² Skeie, *Landssvik*, 1946

konsekvenser. Både Skeie og Scharffenberg var av den oppfatning at landssvikene burde ha blitt møtt med de samme rettsprinsippene som ble brukt før okkupasjonen. Scharffenberg mente også at det var grunnlag for å tiltale London-regjeringen for riksrett, hvilket Langeland var enig i. Langeland mente at rettsoppgjøret hadde begynt i feil ende, å dømme passive NS-medlemmer for landssvik var ikke hensiktsmessig. I forordet til *Dømmer ikke* skrev Langeland at respekten for rettsoppgjøret ble ødelagt ved å ha et så ensidig fokus. Protokollkomiteens beslutning om å ikke reise tiltale om riksrett mot London-regjeringen førte til, ifølge Langeland, at rettsoppgjøret ble meningsløst.³⁸³ *Dømmer ikke* gir inntrykk av at Langeland mente det var behov for et rettsoppgjør, men at rettsoppgjøret som ble gjennomført av påtalemyndighetene ikke sto til hans forventninger. Om han mente det burde forkastes helt, skriver han ikke noe konkret om, men det er rimelig å tolke ham i den retningen. Han var grunnleggende uenig i måten rettsoppgjøret ble gjennomført på. Steinsvik på sin side mente at påtalemyndighetenes behandling av NS-medlemmene bar preg av hevn. Hun mente det var uriktig å felle en upartisk dom over NS, og at «landssvik»-betegnelsen ville føre til at samfunnet ble delt. Som Skeie og Scharffenberg, var Steinsvik uenig i at landssvikanordningen var nødvendig for rettsoppgjøret. Hun oppfordret Stortinget til å trekke den tilbake og gi NS-medlemmer, som ikke hadde gjort seg skyldig i andre kriminelle handlinger, amnesti.³⁸⁴

6.6 Konklusjon

Som nevnt i innledningen er ikke min oppgave representativ for hva allmennheten mente om rettsoppgjøret i perioden 1945-1950. Avgrensningene jeg har gjort i oppgaven gjør at jeg ikke kan si noe generelt om hvilken oppfatning folk flest hadde om rettsoppgjøret i perioden. Det jeg derimot kan si noe om er tendenser i debatten som fant sted. Mine undersøkelser viser at enkelte aspekter ved oppgjøret engasjerte mer enn andre. For eksempel var dødsstraff og landssvikanordningen temaer som engasjerte et bredere publikum, og som det var offentlige debatter om i avisene. Elverumsfullmakten og kapitulasjonsavtalen er eksempler på temaer som ikke ble ansett som like viktige i den gitte perioden, men som har blitt trukket inn i debatten om rettsoppgjøret senere. Elverumsfullmakten og kapitulasjonsavtalen er også eksempler på temaer som ble understreket av NS-medlemmene når de skulle forsvare sine handlinger. Min undersøkelse viser at debattene var mer aggressive de første årene etter

³⁸³ Langeland, *Dømmer ikke*, s.6-7

³⁸⁴ Steinsvik, *Frimodige ytringer*, s.18-27

frigjøringen, men at det skjedde et skifte rundt år 1947. Retorikken i avisdebattene endret seg, og tyder på en endring i folkets innstilling. Dette er spesielt tydelig i debatten om dødsstraff, hvilket Vaale sin undersøkelse også viser, men vi kan også se tegn på dette i innlegg som omtaler de passive NS-medlemmene.

Denne studien har vist at Scharffenberg, Langeland og Steinsvik kritiserte rettsoppjøret ulikt, og at kritikken deres fikk ulike reaksjoner. De kritiserte rettsoppjøret gjennom å ytre seg skriftlig, Langeland og Steinsvik i bokform, Scharffenberg gjennom kronikker i *Morgenbladet* og *Arbeiderbladet*. Et viktig fellestrekk var at ingen av de hadde fagjuridisk bakgrunn eller noen form for forbindelse med partiet NS. Kritikken deres representerer derfor en tredje gruppe. Kritikken deres skiller seg ut fra NS-kritikk på flere måter. For det første kritiserte de ikke rettsoppjøret for å forsvare egne holdninger og valg, slik som NS-medlemmene. For det andre fokuserte de på andre aspekter ved rettsoppjøret, for eksempel trakk de ikke frem Elverumsfullmakten eller kapitulasjonsavtalen i sin argumentasjon. For det tredje så de behovet for et rettsoppjør, men var uenig i måten påtalemyndighetene gjennomførte det på. Scharffenberg, Langeland og Steinsvik kritiserte rettsoppjøret gjennom å stille spørsmål ved påtalemyndighetenes behandling av NS-medlemmene, ved å påpeke at landssvikanordningen var grunnlovsstridig og ved å diskutere spørsmålet om riksrett. Gjennom å kritisere utfordret de påtalemyndighetene og kom med viktige bidrag til debatten om rettsoppjøret i samtiden.

Denne masteroppgaven er et bidrag til forskning om hvordan debatten om rettsoppjøret utviklet seg. Det er behov for mer forskning på feltet, for eksempel om hvordan debatten utviklet seg over lengre tid. En komparativ analyse av presseorganers omtale av NS-medlemmer over lengere tid ville vært et interessant tema. En komparativ analyse av et bredere utvalg kritikere uten tilknytning til NS sin kritikk av rettsoppjøret, er et annet tema som det bør forskes videre på. Gjennom å forske på hvordan debatten om rettsoppjøret utviklet seg, kan man si noe om hvordan rettsoppjøret ble forstått i ulike perioder, og hvorvidt den nasjonale fordømmelsen av NS-medlemmer vedvarte over lengere tid.

Litteraturliste

Primærkilder:

Et utvalg artikler, kronikker og andre debatt innlegg i *Aftenposten*, *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* fra perioden 08.05.1945-31.12.1950.

Et utvalg av kronikker skrevet av overlege Johan Scharffenberg i *Arbeiderbladet* og *Morgenbladet* fra perioden 08.05.1945-31.12.1950.

Langeland, Oliver H. *Dømmer ikke*. Forlagt av Heim & Samfund A/S, 1948.

Steinsvik, Marta. *Frimodige ytringer*. Oslo: Eget forlag, 1946.

Sekundærkilder, bøker og artikler:

Andenæs, Johs. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Forlag Tanum – Norli A/S, 1998.

Berntsen, Harald. *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879-1952*. Oslo: H. Aschehoug & Co, 1991.

Castberg, Frede. *Juridiske spørsmål i Norges politiske historie*. Oslo-Bergen: Universitetsforlaget, 1961.

Dahl, Hans Fredrik. *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*. Oslo: N. W. Damm & Søn., 2004.

Dahl, Hans Fredrik & Øystein Sørensen. «Et parti av lovbrøtere», i: Dahl & Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax Forlag A/S. 2004, ss.87-118.

Dahl, Hans Fredrik, Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Nils Johan Ringdal & Øystein Sørensen (red.) (1995), *Norsk krigsleksikon 1940-45*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag AS.

Fure, Odd-Bjørn. «Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering», i: Stein Uglevik Larsen (red.): *I krigens kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1999, ss.31-46.

Grimnes, Ole Kristian, (1987), *Veien inn i krigen*. Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

----- «Historieskrivingen om okkupasjonen. Det nasjonale konsens-syndromets gjennomslagskraft», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 2 1990, ss.108-120.

----- «Hvor står okkupasjonshistorien nå?», i *Nytt Norsk Tidsskrift*, 03/04 2009, ss.480-488

Hagen, Ingerid. *Oppgjøret time. Om landssvikanordningens skyggesider*. Oslo: Spartacus Forlag, 2009.

Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget AS, 1999.

Meyer, Håkon. *Et annet syn*. Oslo: Dreyers Forlag, 1952.

Sivertsen, Aage G. *9.april 1940. Et historisk bedrag*. Oslo: Kagge Forlag, 2014.

Skeie, Jon. *Landssvik*. Oslo: Olaf Norli, 1945.

Solbrekken, Ingeborg. *Kors og kårde. Marta Steinsviks liv og virke 1877-1950*. Oslo: Vidarforlaget, 2012.

----- *Landssvikoppgjørets hemmelige historie. Brukte norske rettsmyndigheter krigsforbrytere og nazimetoder ved landssvikoppgjøret?* Oslo: Opera Forlag Jon Otterbeck A/S, 2015.

Solem, Erik. *Landssvikanordningen med kommentarer*. Oslo: Johan Grundt Tanum, 1945.

Stugu, Ola Svein. *Norsk historie etter 1905. Vegen mot velstandslandet*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2012.

Sundet, Olav, (1977), *Johan Scharffenberg (1869-1965). Samfunnslege og stridsmann*. Oslo: Tanum-Norli

Syvvertsen, Einar. *Også dette bør være sagt*. Supplement til okkupasjonshistorien. Bind IV. Oslo: A/S Historisk Forlag, Institutt for norsk okkupasjonshistorie (INO), 1982.

Søbye, Espen. *En mann fra forgangne århundre. Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965. En arkivstudie*. Oslo: Forlaget Oktober, 2010.

Vaale, Lars-Erik. *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*. Redigert Hans Fredrik Dahl. Oslo: Pax Forlag A/S, 2004.

Andre publiserte kilder:

Alveberg, Liv. «Retorikk: kunsten å overbevise» Hentet fra Nasjonal digital læringsarena 04.04.2016. <http://ndla.no/nb/node/59802>

Forhandlinger i Odelstinget nr.57-78. 19.10.1948 og 22.10.1948.

Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945. «Regjeringen Nygaardsvolds virksomhet fra 7. juni 1940 til 25. Juni 1945». Utgitt av Stortinget. Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), 1947.

Innstillinger fra Undersøkelseskommissjonen av 1945. Bilag, Bind II. Utgitt av Stortinget. Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), 1947.

Innst. O. IX A. (1948). Tilråding frå protokollkomiteen om «Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945.» Oslo: Trykt hos J. Chr. Gundersen.

Justisdepartementet, Stortingsmelding nr. 64: «Angrepene på rettsoppgjøret med landssvikere». 1950

Kongeriket Norges Grunnlov, § 17. Lastet ned fra Lovdata 09.02.2015, www.grunnloven.lovdata.no

«Lov av 5.februar 1932», § 10. Lastet ned fra Lovdata 22.03.2016,

<https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2007-03-30-13>

Upubliserte kilder:

Saur Tveit, Lena. «Frå raseideologi til Milorg-mann. Oliver H. Langeland sin politiske-ideologiske bakgrunn». Upublisert masteroppgave ved Universitetet i Oslo, høst 2015.